

Valdemaras Klumbys

Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje

Šiame straipsnyje, remiantis į istoriografiją dar neįtrauktais šaltiniais, apžvelgiama mažai tyrinėta pogrindžio leidinio „Perspektyvos“ istorija, jo atsiradimas, leidyba, paplitimas; analizuojamos leidėjų nuostatos, tikslai, aptariama Lietuvos visuomenės raidos ir pogrindyje vykusių procesų įtaka leidiniui, „samizdato“ ir Rusijos disidentų įtaka Lietuvos pogrindžiui bei „Perspektyvoms“; nušviečiamas jų vertinimas pogrindyje ir valdžios reakcija į leidinį; nagrinėjama „Perspektyvų“ vieta Lietuvos savilaidoje ir jų įtaka visuomenei; atskleidžiamos leidinio sunaikinimo aplinkybės ir KGB veikla tai vykdančią.

IVADAS

Neginkluotas pasipriešinimas ir viena ryškiausių jo raiškos formų – savilaida – Lietuvoje dar gana mažai tyrinėti. Menką susidomėjimą šia tema nulėmė įvairios priežastys, tačiau bene svarbiausia jų yra ta, kad šis laikotarpis dar pernelyg artimas ir todėl itin „jautrus“ visuomenės sąmonėje. Šio laikotarpio tyrimai labai svarbūs norint suvokti vėlesnių įvykių bei procesų priežastis ir ištakas, tuomet ir vėliau vyravusias visuomenines nuostatas. Dėl sovietinės sistemos ypatumų oficialios kilmės dokumentuose gana sunku atsekti Lietuvos visuomenėje vykusius pokyčius, plitusias idėjas, nuostatas, nuotai-

kas. Net ir saugumo dokumentuose, kuriuose atviriau aptariama padėtis Lietuvoje, tai atspindi nevysiškai ir iškreiptai, nes vertinama sovietinės ideologijos požiūriu.

Opozicinė mintis buvo gana plačiai paplitusi Lietuvos visuomenėje, neišskiriant ir inteligentijos, kuri, daugelio autorių manymu, buvo gana konformistiška. Akivaizdžiausiai tai rodo jau nuo XX a. šeštojo dešimtmečio joje plitęs „samizdatas“ (rusiška savilaida), vėliau ir Lietuvoje leidžiami pogrindžio leidiniai, kurių intelektualinis lygis vis augo. Vienas iš intelektualiai rafinuočiausių, anot Tomo Remeikio, leidinių – 1978–1981 m. ėjusios „Perspektyvos“. Kaip tik dėl to jos ir pasirinktos tyrimo objektu. Ankstesniuose bendresnio pobūdžio tyrimuose „Perspektyvos“ buvo nagrinėjamos kaip liberaliosios savilaidos dalis. Daugiausia tirtas jų turinys. Šioje studijoje į nagrinėjamą leidinį žvelgsime kiek kitaip – tirsime turinio kokybę, leidinio paplitimą Lietuvos visuomenėje, įtaką jai; naujais duomenimis papildysime ir jau tyrinėtus šio leidinio istorijos aspektus. Daug dėmesio skirsime XX a. aštuntojo dešimtmečio Lietuvos visuomenės, ypač disidentinio judėjimo, padėčiai nušviesti. Tai turėtų padėti geriau suvokti „Perspektyvų“ vietą to meto Lietuvoje.

Lietuvos istorijos moksle dar nesant daug stagnacijos laikotarpio bei disidentinio judėjimo tyrimų, šių temų terminija tik formuojasi.

Pogrindžio periodika literatūroje įvardijama įvairiai – *pogrindine spauda*, *pogrindiniais leidiniais*, *periodine savilaida*¹. Sovietų valdžios dokumentuose ji vadinama nelegalia, antitarybine. *Savilaidos* terminui prikišama rusiška jo kilmė. Tai teisinga tik iš dalies, tačiau kartu toks požiūris nepaneigia šio termino vartojimo tikslingumo. Šioje studijoje pogrindžio spaudos visumai apibrėžti vartojamas *savilaidos* terminas, kalbant apie atskirą spaudinį – *pogrindžio leidinį*.

Kitas rašant šią studiją iškilęs klausimas – kaip vadinti neginkluoto pasipriešinimo dalyvius. Literatūroje yra pabrėžiami skirtumai tarp disidentų ir Lietuvos pogrindininkų. *Disidentai* – sovietinės sistemos reformatoriai, idealistai, tik kitaip tikintys, tačiau sistemos negriaujančios; savo veikloje jie laikėsi sovietinių įstatymų, neturėjo platesnio masių palaikymo². Tuo tarpu Lietuvoje pasipriešinimas turėjo nemažą žmonių paramą, buvo labiau opozicinis valdžiai, o pagrindinis jo siekis buvo nepriklausomybė. Šį judėjimą siūlyta vadinti *rezistencija*, *pogrindžiu*, *neginkluotu pasipriešinimu*³. Anot šio požiūrio, Lietuvoje disidentų irgi esama – tai viešai, atvirais pareiškimais veikiantys kovotojai dėl žmogaus teisių, demokratijos. Vis dėlto neverta taip susiaurinti *disidentų* termino. Vakarų literatūroje juo įvardijami visų krypčių ir nuostatų pasipriešinimo dalyviai. Be to, Lietuvoje gana sunku atskirti slapta veikusius pogrindininkus nuo viešumą akcentavusių disidentų, nes tie patys žmonės veikė ir slapta, ir viešai. Todėl šioje studijoje daugiausia vartojamas *disidentų* terminas.

Paminėtini ir gana dažnai čia vartojami terminai *inteligentas* ir *intelektualas*. *Inteligentija* – tai visi protinį darbą dirbantys žmonės, dažniausiai turintys aukštąjį išsilavinimą. *Intelektualai* – inteligentijos (kartu ir visos visuomenės) elitas.

Šaltiniai. Studijoje panaudota didelė šaltinių bazė, visų pirma – „Perspektyvos“⁴ ir kiti pogrindžio leidiniai⁵. Tai vertingi to meto šaltiniai,

bene atviriausiai (nors irgi savaip tendencingai) atspindintys laikotarpį.

Didžiausia šaltinių grupė – archyviniai dokumentai. Daugiausia naudotasi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomais KGB dokumentais. Nors tyrėjams prieinamos tik archyvo nuotrupos, likusios Lietuvoje, o ir dokumentai buvo rašomi tendencingai, visgi jame išliko daug faktinės medžiagos, padedančios suvokti represinio aparato pastangas sunaikinti „Perspektyvas“, iš dalies atskleidžiančios jų leidimo aplinkybes, paplitimą. Daug duomenų nagrinėjamai temai yra Vytauto Skuodžio, Gintauto Iešmanto ir Povilo Pečeliūno baudžiamosiose bylose⁶. Tačiau byla buvo rengiama tendencingai, dauguma liudytojų stengėsi pasakyti kuo mažiau, todėl į jos dokumentus būtina žiūrėti atsargiai. Bylos medžiaga duoda informacijos apie „Perspektyvų“ leidėjų veiklą, jų ryšius, nuostatas, materialinę leidybos bazę ir t. t. Tačiau joje beveik nėra KGB operatyvinės veiklos duomenų. Jie sukaupiti kitose archyvo bylose. Vertingiausios iš jų yra šiuose apybrašuose:

a) 8 apybraše sukaupiti apibendrinantys dokumentai, padedantys susidaryti pasipriešinimo vaizdą, įvairūs raštai V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno bylos reikalu į SSRS KGB, LKP CK, saugumiečių rašytos gana taiklios kaltinamųjų charakteristikos. Itin vertingas dokumentas – šios baudžiamosios bylos tardymo ir agentūrinės-operatyvinės veiklos planas, jame daug duomenų apie „Perspektyvų“ sunaikinimo aplinkybes⁷;

b) 14 apybrašo bylose sukaupiti KGB Kauno miesto 2-ojo skyriaus dokumentai, atskleidžiantys pasipriešinimo panoramą bei teikiantys informacijos apie agentūrinę KGB veiklą tarp disidentų; informatyvūs yra kovos su pasipriešinimu planai;

c) naudinga ir 46 apybraše KGB sukaupta informacija (iškarpos iš emigrantų periodikos, užsienio radijo stočių laidų stenogramos ir t. t.) apie lietuvių emigrantų reakciją į V. Skuodžio bylą.

Atliekant tyrimą naudotasi ir LYA Lietuvos komunistų partijos dokumentų skyriuje (toliau – LYA LKP DS) esančiais šaltiniais. Nors jie ir labai tendencingi bei ideologizuoti, nepasakantys visos tiesos, tačiau buvo naudingi aiškinantis sovietų valdžios poziciją disidentų atžvilgiu, Lietuvos visuomenėje vyravusias nuotaikas.

Kita studijoje naudotų šaltinių grupė – atsiminimai. Jų specifiką nulemia žmogaus atminties netobulumas, dėl to netyčia iškraipomi faktai ar net sukuriami nauji. Visuomenės nuomonė irgi veikia žmogų, koreguodama jo atmintį, ypač vertinimus. Todėl naudojantis atsiminimais juose pateiktus faktus stengiasi patikrinti pagal literatūrą ir archyvinius šaltinius, taip pat apklausiant kitus asmenis. Tiriant disidentinį judėjimą be atsiminimų apsieiti tiesiog neįmanoma. Nors KGB ir daug žinojo, tačiau toli gražu ne viską. Šiuo atžvilgiu galima tik pritarti Alfredo Ericho Senno nuomonei, jog „mes pernelyg fetišizuojame rašytinius šaltinius, archyvinius dokumentus vertiname labiau negu užrašytus liudijimus (interviu kaip istorijos metodas), nors neretai net akyliausias šaltinio kritikas nepajėgus atskirti KGB dokumente slypinčios informacijos nuo nomenklatūrinio blefo“⁸.

Galima išskirti dvi atsiminimų rūšis: skelbti spaudoje ir surinkti studijos autoriaus⁹. Pirmieji kiek patikimesni (viešumas įpareigoja), pastarieji nuoširdesni, atviresni. Daugelis apklaustųjų patys atsiminimų nerašė. Pokalbiuose su jais užfiksuota unikali, niekur kitur nepasitaikančios informacijos. Tiriant pagrindinę veiklą vertingiausi yra disidentų atsiminimai. Labai informatyvūs V. Skuodžio memuarai¹⁰, juose daug „Perspektyvų“ leidimo, platinimo, pagrindinės veiklos duomenų. Naudotasi ir nedisidentų atsiminimais, padėjusiais išryškinti istorinį foną, „Perspektyvų“ paplitimą, šio leidinio vertinimą visuomenėje.

Istoriografija. „Perspektyvos“ gana mažai tyrinėtos. Apie jas yra rašyta publicistiniuose ir

mokslo darbuose išeivijoje bei Lietuvoje. Pastarųjų nėra itin daug. Emigracijoje nors ir trūkstant duomenų užsimezgė diskusija apie Lietuvos pagrindį, kurios viena priežasčių – „Perspektyvų“ vertinimas. T. Remeikis, savilaidą suskirstęs į ideologines sroves, „Perspektyvas“ priskyrė liberaliajai socialistinei ir tautinei pakraipai, nes jos skelbia liberalias ar kairiojo socializmo idėjas, yra tarsi tautinių komunistų organas¹¹. Jo teiginys, jog visa tai bei gana aukštas intelektualinis leidinio straipsnių lygis rodo, kad aukštesni inteligentijos bei partinių funkcionierių sluoksniai įsitraukia į savilaidą ar bent ją palaiko, sulaukė gana griežtos kitų mokslininkų reakcijos. Vytautas Vardys siūlė „Perspektyvas“ lyginti su tarpukario „Naująja Romuva“. Kęstutis K. Girnius iš principo nesutiko su savilaidos skirstymu į sroves pagal leidinių turinį. Anot jo, tai esąs nesusipratimas¹². Su tuo kažin ar galima sutikti. Kaip ryškėja iš apklaustų disidentų atsiminimų, ideologiniai skirtumai pagrindėje egzistavo, tik į viešumą retai iškildavo.

Paskutinįjį XX a. dešimtmetį Lietuvoje plačiau apie „Perspektyvas“ rašė tik trys istorikai. Algimantas Liekis didelės apimties straipsnyje apie Lietuvos disidentinį judėjimą bei kituose darbuose¹³ aptarė ir šį leidinį. Anot istoriko, „Perspektyvos“ buvo užsimojusios tapti pagrindžio intelektualiniu organu. Šis autorius nėra nuoseklus įvardydamas „Perspektyvų“ pakraipą: vienur jos laikomos tautinio-politinio, kitur – prokomunistinio pobūdžio. Tačiau šio istoriko darbuose trūksta nuodugnesnės leidinio analizės, detaliau neapibūdinta tematika. Tai straipsnyje apie pasipriešinimą Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje padarė Živilė Račkauskaitė¹⁴. Nors jame neišvengta faktinių klaidų, šis straipsnis parodo „Perspektyvas“ bendrame pasipriešinimo kontekste ir kartu išryškina jų savitumą.

Plačiausiai „Perspektyvos“ aptartos neseniai pasirodžiusioje Vilmos Vasiliauskaitės knygoje apie tautinę ir liberaliąją savilaidą¹⁵. Čia gana išsamiai nušviestas „Perspektyvų“ atsiradimas, jose vyravusios idėjos bei temos, jų lei-

dimo, dauginimo, platinimo sąlygos, santykiai su kitų srovių disidentais.

Šio straipsnio tiriamuoju metodu pasirinkta ne savilaidos turinio analizė, kaip dėl faktinės medžiagos trūkumo daryta daugelyje jai skirtų darbų, o formavimosi, leidybos ir funkcionavimo analizė. Tokį metodą pasirinkti įgailino gausi autoriaus surinkta faktinė medžiaga.

PASIPRIEŠINIMAS LIETUVOJE XX A. AŠTUNTAJAME DEŠIMTMETyje: PRIELAIIDOS IR YPATUMAI

Lietuvos visuomenė ir pasipriešinimas. Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje sustiprėjo pasipriešinimas, įgijęs vis aiškiau regimas išraiškas ir išsiliejęs į masinius neramumus bei disidentinį judėjimą. Kita vertus, žmonės vis labiau susitaikė su esama padėtimi – tai rodė didėjantis visuomenės apolitiškumas, idealų praradimas. 1974 m. mirė ilgametis LKP vadovas Antanas Sniečkus. Šis įvykis simbolizavo ištisos Lietuvos istorijos epochos pabaigą. Aleksandras Štromas teigia, jog kaip tik aštuntajame dešimtmetyje neliko įsitikinusių komunistų, o, anot Romualdo J. Misiūno ir Reino Taageperos, tuomet tarp Lietuvos gyventojų įsivyravo vartotojiškumas, „išgyvendinęs“ idealistus, nubrėžęs takoskyrą tarp remiančiųjų valdžią ir jai besipriešinančiųjų; tai lėmė pakilęs pragyvenimo lygis, atėjusi nauja karta, neprisimenanti nepriklausomybės¹⁶. Panašiai teigiama ir kai kuriuose atsiminimuose. Pasak Rimanto Jaso, apie nepriklausomybę niekas nebegalvojo; G. Iešmantas irgi teigia, jog tokie dalykai, kaip nepriklausomybė ar politika, niekam nerūpėjo. Gal kaip tik dėl vartotojiškumo bei konformizmo sovietmečiu susiformavo tas, anot Leonido Donskio, „apsauginis luobas, kuris sulaiko fanatizmą, reakcingumą, radikalizmą – apskritai ksenofobijos formas, [...] [atsparumas] ir indoktrinacijai, ir ideologiniam terorui“¹⁷. Galima ir priešinga šio reiškinių interpretacija. Štai Juozas Algimantas Krikštopaitis teigia, kad visuomenės dauguma soviet-

mečiu prarado ryšį su tautine tradicija, bet neperėmė ir sovietinių vertybių, taip likdama be jokios atramos¹⁸. O juk norint kovoti su sistema reikia kažkuo tikėti, turėti idealus. Galbūt jų trūkumą ir turėjo galvoje Tomas Venclova, teigdamas, jog „pagrindinis disidentų sąjūdžio sunkumas – didelė visuomenės, pirmiausia inteligentijos, demoralizacija“¹⁹. R. Šaulio slapyvardžiu pasirašęs asmuo 1981 m. rašė, kad Lietuvoje labai daug neprincipingų žmonių, kalbėjo apie valdžios įskiepytą tarpusavio nepasitikėjimą²⁰. R. Jasas irgi teigia, jog vienas svarbiausių valdžios uždavinių buvo „izoluoti visuomenę [...], sunaikinti ryšį tarp žmonių“, o G. Iešmantas – kad „dauguma [iš žmonių] prisitaikėlių buvo, visiškų, inteligentija – ypatingai“.

„Vartotojiškumas sukūrė galingesnę ginklą prieš rezistenciją negu teroras ar biurokratiniai varžymai: tas ginklas buvo pašaipa ir nuobodulys“, tokia veikla žmonėms atrodė tiesiog kvaila²¹. Standartinis sovietinis žmogus, anot A. Štromo, yra „oportunistinis, ciniškai egoistinis asmuo“²². Tokias visuomenės nuotaikas jautė saugumas, gal ir pats padėjęs joms susiformuoti. Per tardymus G. Iešmantui buvo teigiama, jog disidentai – tik „saujelė, netikusių ir kvailių saujelė, nuo visų žmonių likusių [atsiskyrusių]“. Disidentai, ypač „vienišiai“, tokie kaip G. Iešmantas, savo atskirumą suvokė itin skaudžiai. Ištverti tai jiems padėjo tik tikėjimas, kurio didžioji visuomenės dalis jau neturėjo. Jo stoka buvo kompensuojama pašaipiu požiūriu į disidentus, apie kurį kalba Liudas Truska, G. Iešmantas. Buvo ir pasyvumo „filosofija“. Teigta, jog lietuvių kultūra esanti trapi ir ją reikia išsaugoti bet kokia kaina, o nonkonformistai užtraukia jai pavojų, nuėję į pagrindį inteligentai visi bus sunaikinti²³. Su tuo nesutiko T. Venclova: „Maži yra tie, kurie patys save laiko mažais“; žymūs intelektualai, nuėję į pagrindį, gali priversti valdžią su juo skaitytis²⁴.

Tokiam neigiamam požiūriui atsirasti turėjo įtakos ir užkonservuotas, gynybinis pavergtųjų tautiškumas, lėmęs dalies inteligentų įtarų požiūrį į visa, kas nelietuviška, o ypač ru-

siška, taip pat į disidentinį judėjimą, tiksliau – į jo nereliginį ir netautinį sparnus (kaip tik dėl to jie ir nebuvo vadinami disidentais). Akivaizdus pavyzdys – A. J. Krikštopaičio požiūris į „legalųjį disidentizmą“, atstovaujamą T. Venclovos, A. Štromo ir kitų, kuris, anot jo, pasireiškęs daline partneryste su sistema, kaip ir kitur Sovietų Sąjungoje. Būta tokio „žiūrėjimo atgal“ ir pogrindyje. Vieną tokio konservatyvumo priežasčių nurodė K. K. Girnius, teigdamas, kad „pasididžiavimas tautos praeitimi yra susietas su didėjančia baimė dėl jos ateities“²⁵. Lietuviškoje savilaidoje nutautėjimo pavojus buvo itin pabrėžiamas, gal net perdedamas. Tikroji grėsmė buvo kitokia, daug klastingesnė, kadangi prievarta nebuvo aiškiai jaučiama. O juk, pasak Vytauto Kavolio, lietuviai priešinas tik tiesioginei, akivaizdžiai prievartai²⁶. Pasak R. Jaso, „ta karta, kuri išaugo prie Brežnevo, nebuvo surusinta, bet buvo nulietuvinta“. Istorikas čia turi galvoje tai, ką Romualdas Ozolas pavadino okupacinės sąmonės fenomenu, kai esama tvarka priimama kaip duotybė ir net negalvojama apie priešinimąsi jai. Tuo met nelieta nei tikėjimo ideologija, nei pasipriešinimo jai. Su tuo susijęs ir partijos politikos sušvelnėjimas, minimas daugelio autorių – juk į valdžią atėjo netikintys pragmatikai. Nors baimės atmosfera liko, tačiau ji vis švelnėjo. Tai rodo R. Ozolo dienoraštis 1978 m. spalio 23 d. įrašas: „Žmonės [per metus pasikeitė –] nustojo bijoti. Nebijoma taip paniškai, kaip prieš metus kitus – ir juokeliai, ir pašaipėlės, ir ne tik liaudies masėse, bet ir valdininkijoje“²⁷. Ryškus pokytis nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios, kai Aušra Jurašienė jautė Lietuvoje vyravusią patologišką baimės atmosferą²⁸. Matyt, teisūs buvo disidentai, teigę, kad oficialios kalbos apie ideologinės kovos stiprinimą rodančios sovietinės ideologijos krizę ar net žlugimą. Tačiau net ir kūryboje vis dėlto liko, anot G. Iešmanto, „prijaukinto gero skonio“ sąlygos²⁹.

Inteligentija ne vien taikėsi su režimu. Dalis jos veiklos (didesnioji?) atliko pozityvų

vaidmenį. Anot V. Skuodžio, kovos su Maskva avangarde buvo inteligentai ir intelektualai. Jie padėję išsaugoti patriotizmą, lietuvių kalbos teises, istorinę atmintį, ugde lietuvių kultūrą, kėlę ūkį ir gyvenimo lygį. Tačiau pasitaikantis teiginys, jog inteligentija atliko kultūrinės ir intelektualinės rezistencijos vaidmenį, vis dėlto yra perdėtas, nors dalis tiesos tame yra. Perdėtas todėl, kad dažnai tai buvo ne sąmoningai suvokta kova, o tiesiog kūrybinio darbo padarinys. Juk tam tikrų polinkių turintys žmonės negali nekurti, o jų veikla objektyviai prisideda prie tautos kultūrinės kovos dėl išlikimo. Tuo tarpu rezistentas yra kovai pasišventęs individas, turintis pasaulėžiūrą, skatinančią kovoti, taigi – sąmoningas kovotojas. Savaimė aišku, ne visi galėjo tapti disidentais, nes ši veikla labai rizikinga, be to, kažkas turėjo dirbti ir legalų darbą. Taip manė dauguma disidentų. Tačiau, anot V. Skuodžio, prisitaikymas „privalėjo būti toks, kad jis neprieštarautų sąžinei“³⁰. Tik ar tokios buvo kiekvieno sovietinio žmogaus sau nusistatytos leistinumo ribos?

Ne itin aktyvų inteligentų, ypač intelektualų, dalyvavimą pogrindyje galėjo lemti ir tai, jog lietuvių tautai negrėsė toks didelis nutautėjimo pavojus kaip latviams ar estams. Kadangi spaudimas nebuvo toks didelis, tai ir neatsirado Lietuvoje „40-ties inteligentų laiško“, pasirašyto žymių mokslininkų ir menininkų, kaip Estijoje. Pasak Vadimo Belocerkovskio, kultūros elitas į disidentinį judėjimą įsitraukia tik pradėjus grėsti itin dideliu pavojumi tautai ar valstybei, kai nebepaisoma savisaugos instinkto³¹. Visgi, atrodo, Lietuvos disidentai buvo nusivylę pasyvia inteligentų, ypač intelektualų, laikysena. Pasak Birutės Burauskaitės, „reikia kartais pasakyti tą aktyvesnį žodį ir šviesuomenei, nes į juos žiūri žmonės. Jie turi įtaką. Per mažai mūsų inteligentija iš tikrųjų...“

Lietuvos visuomenė buvo priversta prisitaikyti prie susiklosčiusių aplinkybių – sovietų okupacijos, kurios sukurtos sąlygos ilgainiui tapo natūraliu reiškiniu. Dėl vyravusio apoli-

tiškumo susiformavo abejingas ar net neigiamas didžiosios visuomenės dalies požiūris į besipriešinančius žmones ir jų veiklą. Tai viena svarbiausių priežasčių, dėl kurios inteligentija menkai įsitraukė į pagrindinę veiklą.

Disidentinio judėjimo ir savilaidos būklė. Kalbant apie disidentizmo fenomeną galima sutikti su A. Štromu, teigiančiu, jog disidentizmas atstovauja ne politinei, o moralinei jėgai; tai suprato ir patys disidentai. Jie suvokė sistemos melagingumą: „Jeigu melą laikyti vienu iš sistemos stiprybės pagrindu, tokiu atveju bet kuri tiesa jai bus kenksminga“³². Savo raštais disidentai tikėjosi parodyti pasauliui nutylimus žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje. Todėl patys kovotojai labai dažnai pabrėždavo kovojantys dėl tiesos, skatinami sąžinės, pareigos: jei nekovoji – susitaikai su esama padėtimi. Rusijoje disidentais dažnai tapdavo asmenys, nusivylę sistema ir ideologija, kuria anksčiau tikėjo. Lietuvoje tokių žmonių daug nebuvo (T. Venclova, A. Štromas, Jonas Jurašas). Prie jų būtų galima priskirti ir vieną iš „Perspektyvų“ autorių G. Iešmantą.

Disidentų asmenybės išsiskiria iš visuomenės daugumos, jie sudaro tarsi atskirą žmonių tipą. Pasak R. Jaso, toks asmuo „plaukia prieš srovę, įtempdamas visas jėgas. Visą laiką jis gyvena įtempimo, įtampos būklėje. Bet jis neatsisako [kovos] dėl to, kad tai yra jo gyvenime svarbiausia“. Panašiai teigia ir Algirdas Julius Greimas: rezistencija – „visiškai nauja moralinė atspara, gimdanti dvasinio ir fizinio pasipriešinimo sąjūdžius ir organizacijas [...], tai individo fundamentali laikysena prieš gyvenimą ir prieš mirtį, tai originalus, įtemptas moralinis klimatas“³³. R. Jisas išskyrė savybes, būtinąs besipriešinančiam žmogui – darbštumas ir energija, sąžiningumas ir principingumas. Kartu, anot jo, „ši darbą turėjo dirbti žmonės, kuriems absoliučiai nesvarbu, kas su jais atsitiks, kurie niekaip nesiejo savo ateities su esama tvarka [...], kurie labai aiškiai suvokė savo tikslus. [...] Jis [disidentas] savo veikla kėlė

didžiausią pavojų ir širdies skausmą savo artimiausiem žmonėms“. Taigi tai visai kita žmonių kategorija nei dauguma, aukojusi viską dėl savisaugos instinkto. Parafrazuojant vieną rusų anarchistą galima pasakyti, kad disidentas – pasmerktas žmogus.

Gal dėl tokių savybių valdžia disidentus vertino kaip grėsmę savo egzistavimui. Disidentizmas – tai „ideologinė diversija“, „viena iš pagrindinių kovos su tarybine santvarka priemonių šiuo metu“, „griaunanti santvarką iš vidaus“. Tokios veiklos stiprėjimas 1976 m. įvertintas kaip „ypatingas šmeižto įkarštis“. „Užkietėję režimo priešininkai“ yra „buvę nacionalistinio pagrindžio nariai, katalikai reakcionieriai, nenusiginklavę antitarybininkai, reakciniai fanatikai“ ir pan. Ši „maža, bet garsiai rėkianti grupuotė“ siekia įtraukti ir naujus narius iš „miesčionių, kyšininkų, politinių išsigimėlių, nihilistų, šmeižikų ir veltėdžių“. Pabrėžiama, jog disidentai „deformuodami pasaulėžiūrą griauna žmonių moralę“. Tai jie daro keldami „iš Vakarų perimtus demagogiškus šūkius, skleisdami politinę demagogiją, pikta kritiką ir apolitiškumą“³⁴. O štai valdžios atsakas: „Patriotizmas ir internacionalizmas, kaip dvasinės ir moralinės vertybės, [...] yra aktyvios ir veiksmingos tik tada, kai jos organiškai kyla iš karingo nesitaikstymo su priešiška socializmui ideologija“³⁵. Vis dėlto Lietuvoje neapykantos disidentams diegimas neįgijo tokių mastų kaip Rusijoje – gal dėl to, jog valdžia bijojo gana stiprios viešosios nuomonės Lietuvoje, kaip mano Peteris Reddaway'us³⁶, o gal mažos disidentų grupelės nekėlė pavojaus valdžiai ir buvo jos „toleruojamos“ tol, kol neįgydavo masių paramos, kaip mano T. Remeikis.

Beveik visi autoriai, rašę apie disidentizmą Lietuvoje, pažymėjo gana platų jo palaikymą tarp gyventojų (Rusijoje to nebuvo). Tai suvokė ir disidentai. Štai V. Skuodis sakydamas paskutinį žodį teisme teigė tikįs, kad savo darbais išreiškė didelės tautos dalies idėjas. Tai nulėmė Lietuvos specifika – artimesni žmonėms kovos tikslai. Aktyvesni katalikai palai-

kė religinę pasipriešinimo srovę, labiau tautiškai susipratę – tautinę. Šios dvi srovės bene ryškiausiai ir išsiskyrė, todėl yra minimos beveik visų autorių. Dar įvardijamos žmogaus teisių gynimo, liberalioji, net socialistinė³⁷. Panašiai skirstė ir patys disidentai. Tačiau šis skirstymas gana sąlygiškas, nes iš tiesų buvo glaudžiai bendradarbiaujama: tas pats žmogus dažnai veikdavo dviejose ar net daugiau srovių (Viktoras Petkus, V. Skuodis ir kt.), o dauguma pagrindžio leidinių turėjo katalikus redaktorius, leidėjus ar bendradarbius. Štai po arešto V. Skuodžio šeimą materialiai rėmė katalikiškasis pagrindis, liberaliosios „Perspektyvos“ gavo iš jo piniginę dovaną už paramą „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikai“ (toliau – LKBK). Vis dėlto kildavo ir srovių tarpusavio nesutarimų. Tautinės srovės atstovai, ypač Antano Terlecko grupės nariai, priekaištavo katalikiškajai, kad ji per mažai kovojanti dėl tautinių interesų, o šios nariai atsakydavo, kad inteligentai per mažai remia savilaidą*, pagrindyje per mažai intelektualų.

Disidentiniam judėjimui susiformuoti įtakos turėjo ir ryšiai su rusų disidentais, užsiėmę bene 1960 m. Septintajame dešimtmetyje į Lietuvą vėlgi iš Rusijos, anot T. Remeikio, atėjo žmogaus teisių gynimo idėjos, čia pasireiškiosios religinių teisių gynimu. Dažnai pasitinkantis teiginys, jog lietuvių ir rusų disidentų tikslai nesutapo, nėra tikslus. Juk nepriklausomybę buvo galima iškovoti tik demokratizavus SSRS, ne savo jėgomis, o rusų disidentai ir siekė demokratijos. Taigi bent jau kelio pradžia sutapo. Beje, ir su savilaida kai kurie būsimi Lietuvos disidentai susipažino Rusijoje, pavyzdžiui, Ramutis Bonifacas Mikšys. Vis dėlto būtinybę vienytis su rusų disidentais ir taip sugriauti SSRS Lietuvos pagrindyje suvokė ne visi. Štai A. Terlecko grupės narys Vytautas Bastys, bene KGB provokatorius³⁸, teigė, kad „su rusais mums ne pakeliui“, nes tikslai ne-

sutampa³⁹. KGB, aišku, tik skatino tokias tendencijas.

Rusijos „samizdatas“ turėjo įtakos ir lietuviškos savilaidos atsiradimui bei lygiui. Netgi pati savilaidos idėja atėjo iš ten. Paskaitęs „samizdato“, anot R. B. Mikšio, inteligentas į anksčiau nevertintą LKBK kitaip žiūrėti pradėdavo – kaip į pasipriešinimo dalį. Gal tai A. Štromo pastebėto proceso, vykusio lietuvių tautoje, dalis, kai tautinė savimonė įgijo kosmopolitinę dimensiją. Tautinei kryptčiai save priskiriantis R. B. Mikšys teigia, jog jei ne ryšiai su Rusija, Lietuvoje savilaidos lygis būtų žemesnis. Nors ir taip „mūsų apskritai visa šita disidentinė spauda, išskyrus kelis žurnaliukus, [...] buvo gana primityvi, labai primityvi, neintelektuali. Gal čia buvo didelė klero įtaka. [...] Pas mus [...] viens kitam už gerklių... Todėl aš buvau įsitikinęs, kad reikia kuo daugiau padaryt vertimų [...] ir parodyt, jog turi būt kažkas tokio...“ V. Skuodis irgi platino į lietuvių kalbą išverstus rusų disidentų straipsnius dar iki sumanymo leisti „Perspektyvas“.

Po 1972 m. pradėjusios eiti LKBK pasirodė ir daugiau religinės savilaidos, ji visą laiką vyravo tiek leidinių skaičiumi, tiek jų paplitimu Lietuvoje. Iš pradžių dauguma disidentų į ją ir rašė, nes kitokios tada nebuvo, bei taikėsi prie neaukšto jos lygio. Vienas iš jų – V. Skuodis, prisitaikydavęs prie to leidinio, į kurį rašydavo, lygio ir krypties. Taip elgėsi ir kiti disidentai. Visgi šios savilaidos pobūdis bei lygis negalėjo patenkinti net ir katalikiškosios inteligentijos poreikių, o juo labiau religinių indiferentų – štai Broniaus Genzelio LKBK visai nedomino. „Rūpintojėlį“ pradėjo leisti katalikiškoji inteligentija, jautusi poreikį turėti leidinį, apie kurį galėtų burtis. Tačiau jokių būdu negalima sumenkinti religinės savilaidos reikšmės. Būdama pradininkė, ji įtraukė kai kuriuos žmones į pagrindį, amorfiškam disidentizmui suteikė struktūrą. Ir saugumiečiai teigė, jog bendradarbiavimas sa-

* Kaip paliudijo V. Milius, inteligentai rinkdavo pinigines aukas pagrindžio spaudai.

vilaidoje „buržuazinių nacionalistų“ veiklai suteikia organizuotumo elementų⁴⁰. Be to, savilaidos skaitymas atskyrė nepatenkintuosius sistema, kurių Sovietų Sąjungoje, anot T. Venclovos, buvo 260 mln., nuo aktyviai su ja kovojančiųjų. Taip atsiradus savilaidai disidentizmas pakilo į naują pakopą.

Neaukštą Lietuvos savilaidos lygį ir nepatenkinimą tuo reiškė daugelis apklaustų disidentų. B. Burauskaitė teigė: „Aukštas [lygis] nebuvo „Kronikos“ nei kitų leidinių. [...] „Aušroje“ – gryna aktualioji publicistika, ne tyrinėjimo, o daugiau mažiau agitacinio [pobūdžio]. [...] Mūsų pagrindinės spaudos lygis nuo kitų respublikų, išskyrus Maskvos [...], neišsiskyrė“. Anot Stasio Stungurio, nors tik pasirodžiusi „Aušra“ ir nudžiugino, tačiau vėliau jos lygis netenkinio, nes kilo vis daugiau problemų, prireikė sociologinių, filosofinių darbų. Ir pačioje savilaidoje pasirodydavo nuomonių apie žemą jos straipsnių lygį. „Aušroje“ 1981 m. Algirdas Patackas rašė, jog „savilaidinė mūsų spauda [...] yra daug kuo pirmykštė, jei taikyti jai profesionalios kultūros mastelį. [...] Dažniau pasitaikantys publicistiniai rašiniai neviršija straipsnio apimties, čia daug aprašinėjimo, mažai analizės ir t. t.“⁴¹ „Aušros“ leidėjai, kaip ir didelė katalikiškosios bei tautinės srovių atstovų dalis, buvo kaltinami netolerantiškumu. Štai G. Iešmantas manė, jog „dėl savo turinio ir idėjinės krypties mano straipsniai negalėjo būti talpinami kituose nelegaliuose leidiniuose“⁴². Albertas Žilinskas pažymėjo gana siaurą savilaidos diapazoną bei gana žemą jos lygį. Anot jo, intelekto buvo pakankamai katalikiškojoje srovėje, „bet ten kvepėjo šiek tiek grįžimu prie tarpukario“. Tai galima paaiškinti istoriko K. K. Girniaus pastebėjimu, jog katalikybė ir tautiškumas Lietuvoje užėmė gynybines pozicijas. Pasak Sauliaus Sužiedėlio, konkretaus tikslo ir būdų jam pasiekti įvardijimas būtų padėjęs atsisakyti tarpukario idealizavimo, tačiau savilaidoje to kaip tik ir nebuvo. Šį pastebėjimą patvirtina tai, jog bene vienintelis lietuvių disidentas, bandęs nurodyti konkrečius kovos tikslus ir

būdus jiems pasiekti – G. Iešmantas – pasisakė prieš „kraštutinį nacionalizmą ir klerikalizmą“, todėl jam nepatikusios LKBBK ir „Aušra“, tokiuose leidiniuose bendradarbiauti jis nenorėjęs⁴³. G. Iešmantas buvo nepatenkintas, kad savilaida nekėlė nei taktikos, nei strategijos klausimų. Tai, kad savilaidoje nebuvo pozityvios dalies – planų, kaip pasiekti nepriklausomybę, pabrėžia ir istorikai. K. K. Girnius teigia, jog „lietuvių kitaminčių tarpe nėra originalių mąstytojų, kurie būtų išvystę savo teologines pažiūras ar naują tautiškumo sampratą, bent kūrybiškai pritaikę senas teorijas dabartinėms sąlygoms. Šitokie teoriniai užsiėmimai yra prabanga ir veikiausiai viršija disidentų sugebėjimus“⁴⁴. Iš esmės su tokia išvada galima sutikti, tačiau išimčių vis dėlto pasitaikė, pvz., G. Iešmantas.

Iš išeivijos tyrinėtojų bene griežčiausias buvo V. Kavolis, 1977 m. pareiškęs, jog „ši [pagrindinė] spauda, kitaip nei jos atitikmuo Rusijoje, nerodo beveik jokių kūrybinės minties ženklų“⁴⁵. Visgi savilaida Lietuvoje augo ir kokybiškai, ir kokybiškai. Anot T. Remeikio, Lietuvoje iki 1984 m. ėjo mažiausiai 16 pagrindžio leidinių. Savilaidos kokybinį augimą pastebėjo ir V. Kavolis, anksčiau cituotą pesimistišką įvertinimą apie 1980 m. turėjęs sušvelninti. Pasak jo, greitai po 1977 m. pasirodė intelektualėsių straipsnių bei leidinių, iš kurių jis paminėjo „Perspektyvas“ ir „Pastogę“. Daugėjo ir savilaidos kryptių. Antai 1977 m. pasirodžius „Varpui“ atsirado liberali srovė, 1978 m. išėjo grynai kūrybinis leidinys „Pastogė“. Visa tai rodo, kad savilaida diferencijavosi, didėjo jos talkininkų, turbūt ir skaitytojų būrys. Vienas iš tokio savilaidos sužydėjimo ženklų – pagrindžio leidinys „Perspektyvos“.

„PERSPEKTYVŲ“ LEIDIMAS

Leidinio kūrimasis. Visos sąlygos atsirasti tokiam leidiniui kaip „Perspektyvos“ buvo susidariusios jau aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje. Pasak R. B. Mikšio, tuomet kilo tokio

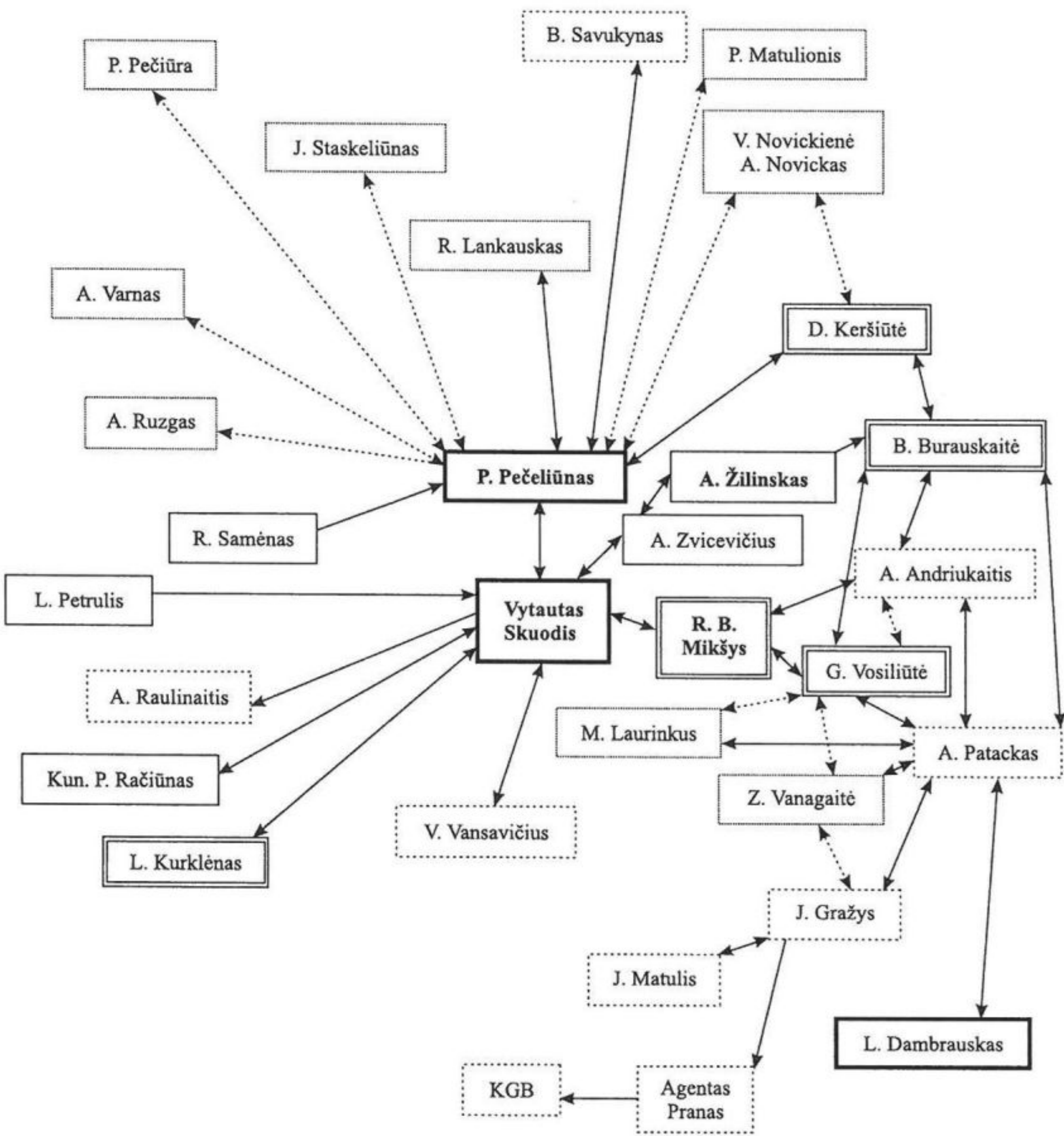
leidinio poreikis: „Atėjo toks laikas – turi pasirodyt [leidinys], laukė jau žmonės“. Laukė jo inteligentai, kuriems ne itin rūpėjo religija. Buvo susikūrusios pagrindinės grupės, kurias R. Ozolas laiko visuomenės veikimo ir minties brandinimo centrais⁴⁶. Kartu šie centrai – ir savilados leidimo bei platinimo terpė. Buvo susiformavusi ir materialinė bazė, nors ir ne itin solidi. Pats būsimasis „Perspektyvų“ leidėjas V. Skuodis – geologijos mokslų kandidatas, Vilniaus universiteto docentas, žinomas tarp Vilniaus inteligentų dėl savo plačios visuomeninės, kraštotyrinės veiklos. Pasak T. Remeikio, tai pirmas disidentas, kilęs iš aukštesniojo inteligentijos sluoksnio. Bet ir visa jo grupė (žr. schemą Nr. 1) „buvo inteligentų ratas. Visi, taip sakant, su aukštaisiais mokslais“. Dauguma jų laikėsi liberalių pažiūrų. Daugelis pažinojusiųjų V. Skuodį pabrėžia jo principingumą, darbštumą, energiją, organizatoriaus sugebėjimus. Dėl to jis turėjo didelį autoritetą tarp aplinkinių, padėjo jam tai ir leidžiant „Perspektyvas“. Kartu tai buvo užsidaręs, mažai bendraujantis, nepritapęs prie bendradarbių žmogus. Saugumiečių rašytoje V. Skuodžio charakteristikoje pažymima, kad jis yra darbštus, pedantiškas, turintis gerą atmintį, linkęs į mokslinį, analitinį darbą; šio disidentų antisovietiniai įsitikinimai tvirti, jis „išskirtinai fanatiškas“. Su žmonėmis mandagus, sausokas, tikrai gerbia tik bendraminčius. Garbėtroška, savimyla, „save laiko dideliu politiniu veikėju“⁴⁷. Į disidentinę veiklą jis įsitraukė pradėjęs eiti LKBK kaip jos, vėliau „Aušros“ skaitytojas, daugintojas ir platintojas, žinių tiekėjas. Pažymėtina, kad nuo 1976–1977 m. jis mažiau bendravo su kolegomis, bent taip jie teigė saugumiečiams. Turbūt daug laiko atėmė pagrindinė veikla. Tokiai veiklai jį paskatino sąžinė: jeigu

prijausdamas pagrindžiui nieko nedarai, „tai tavo sąžinė tave kaltina, kad tu esi bailys, kad niekam tikęs, kad tu sutinki su ta politika, kuri yra“. Su pagrindžio leidiniais ir kitais disidentais V. Skuodis susisiekdavo daugiausia per Albertą Zvicevičių. Anot A. Žilinsko, šis buvęs politinis kalinys – „vienas stipriausių pagrindžio intelektualų“⁴⁸. Jis buvo pagrindžio kurjeris tarp redakcijų, stilistų, mašininkų. Iš jo V. Skuodis gaudavo ne tik lietuviškų, bet ir rusiškų rašinių. Juos disidentas paskleisdavo savo grupėje. Dalį rusiškų rašinių jo žmona Irena išversdavo į lietuvių kalbą savilaidai. Šią medžiagą A. Zvicevičius gaudavo iš A. Žilinsko, turbūt ir ne vien iš jo. Apie 1975–1977 m. V. Skuodis atnaujino pažintį su P. Pečeliūnu, irgi turėjusiu savo grupę⁴⁹ (žr. schemą Nr. 2). Šis taip pat duodavo medžiagos „Perspektyvoms“. Kitas V. Skuodžio ryšininkas buvo R. B. Mikšys. Tai vienas žymiausių inžinerinės geologijos specialistų Lietuvoje, iš kurio buvo gaunama daug straipsnių savilaidai. Pats jis į „Perspektyvas“ nerašė nieko, save vadina platintoju, tarpininku. Iš Maskvos, Leningrado jis yra atvežęs V. Skuodžiui „samizdato“. Todėl galima suabejoti V. Vasiliauskaitės teiginiu, jog R. B. Mikšio „užduotis“ buvo aprūpinti pagrindį dauginimo priemonėmis, taip pat ir bendresniu teiginiu apie tam tikrą disidentų specializaciją dauginimo ir platinimo darbe. Visi disidentai prisidėjo kuo kas galėjo ir dažniausiai atlikdavo keletą funkcijų*. Per istoriką R. Jasą buvo gaunama medžiagos iš G. Iešmanto. Dar medžiagos duodavo etnologas Vacys Milius, kai ką ir pats rašęs savilaidai. Taigi prie „Perspektyvų“ leidimo prisidėjo daug žmonių, todėl iš dalies galima sutikti su R. B. Mikšiu, jog „čia ne Skuodis vienas darė, o buvo visa organizacija su savo struktūra, su ryšiais“.

* Schemose stengiasi išskirti svarbiausią pagrindyje atliktą asmens funkciją (nuo „galbūt skaičiusiojo“ iki autoriaus), manant, jog platesnė funkcija apima ir siauresnę (pvz., daugintojas ir skaitė, ir platino savilaidą). Reikėtų pažymėti, kad schemos labai netikslios, gali būti ir klaidų, nes informacijos šaltiniai gana menki. Be to, ryšiai dažnai keisdavosi (tai atsirasdavo, tai nutrūkdavo).

„PERSPEKTYVŲ“ LEIDIMO, DAUGINIMO IR PLATINIMO SCHEMA Nr. 2¹

(V. Skuodžio grupė; V. Skuodis – P. Pečeliūnas;
V. Skuodis – A. Žilinskas; V. Skuodis – R. B. Mikšys)

Pasak V. Skuodžio, jam su bendraminčiais kėlė tam tikrą nepasitenkinimą savilaidos Lietuvoje būklė; jiems atrodė, kad iki tolėjusi „lietuvių tautinės pakraipos pagrindžio spauda yra per daug vienpusiška ir ne visada objektyvi“⁵⁰. Joje nebuvo galima išspausdinti gaunamų aktualių rusiškų straipsnių, su kuriais norėta supažindinti lietuvių visuomenę. Tai buvo viena iš „Perspektyvų“ atsiradimo priežasčių. Be to, aštuntojo dešimtmečio viduryje pradėta labiau persekioti LKBK, nuo jos reikėjo nukreipti valdžios dėmesį. Tai ir bandyta padaryti leidžiant „įžūlų“ leidinį. Jo atsiradimui įtakos galėjo turėti ir 1978 m. pradžioje V. Skuodžio per R. Jasą gauti G. Iešmanto rašiniai. Dėl kilusio sumanymo pasitarta su A. Zvicevičiumi, o per jį netiesiogiai ir su S. Stunguriu. Šis prisimena: „Kartą per A. Zvicevičių gavau pasiūlymą, kad reiktų leisti naują, labiau politizuotą pagrindžio žurnalą, kuris plačiau analizuotų Lietuvos gyvenimo įvykius, kuriame galėtų reikštis įvairių pažiūrų žmonės, kovojantys su okupacija ir ieškantys išeities kelių“⁵¹. S. Stunguris taisė, papildė ir paredagavo programinį „Perspektyvų“ straipsnį. Dėl šio sumanymo bei leidinio pavadinimo tartasi ir su A. Žilinsku. Leidinio pavadinimas parinktas V. Skuodžio ir reiškė išeities iš susidariusios padėties – okupacijos – paiešką, tai buvo tarsi „perspektyva į ateitį“. Įdomus sutapimas, jog Leningrade 1977–1978 m.ėjo marksistinės krypties leidinys „Перспектива“⁵², siekęs radikalių reformų, tačiau V. Skuodis apie jį nieko nežinojo.

Taip susidarė palankios aplinkybės atsirasti naujam pagrindžio leidiniui. Jau ir nekatalikiškas pagrindis buvo tam pakankamai stiprus. Turėta tam tikra materialinė bazė, leidimo ir platinimo terpė, anksčiauėjusios savilaidos išugdyti bei nauji autoriai. Buvo ir tokio leidinio poreikis. Visa tai lėmė, kad 1978 m. rugpjūtį pasirodė naujas pagrindžio leidinys.

„Perspektyvų“ leidyba. V. Skuodis teigia dirbęs absoliučiai vienas, pasitardamas tik su A. Zvicevičiumi. Anot jo, „Perspektyvų“ nie-

kas neredagavo, išskyrus jį patį, o kas yra leidinio redaktorius, vėlgi žinojo tik tas pats ryšininkas. Tačiau S. Stunguris teigia kartais redaguodavęs „Perspektyvoms“ skirtus straipsnius, nes V. Skuodžio „kalbos jausmas nestiprus“. Su juo A. Zvicevičius visada tardavosi leidybos klausimais. Tiesa, S. Stunguris nežinojo, kas leidžia „Perspektyvas“. A. Žilinskas taip pat teigia, jog su juo dažnai tartasi dėl „Perspektyvų“ leidimo. Beje, apie tuos pasitarimus A. Zvicevičius V. Skuodžiui konspiracijos sumetimais galėjo ir nepasakoti. Bet R. B. Mikšys teigia, jog pats redaktorius jam duodavo paredaguoti kai kuriuos straipsnius, kelis kartus net yra klausęs jo nuomonės dėl to ar kito rašinio spausdinimo leidinyje. Galbūt prie leidėjų galima priskirti ir P. Pečeliūną. V. Skuodis teigia, jog šis tik tremtyje prisipažino įtaręs, kad „Perspektyvas“ leidžia V. Skuodis. Jis su P. Pečeliūnu artimai bendradarbiavo leisdami pagrindžio leidinius; apie tai V. Skuodis rašė ir atsiminimuose. Be to, anot Prano Antalkio, pirmą kartą pas jį atvykęs P. Pečeliūnas prisistatė esąs „Vilniaus pagrindininkas, „Perspektyvų“ redkolegijos narys“⁵³. Turint tai omenyje galima teigti, jog ir P. Pečeliūnas priklausė „Perspektyvų“ leidėjams. Taigi galima sudaryti „neakivaizdinę“ „Perspektyvų“ redakciją. Be leidėjo, jai priklausytų A. Zvicevičius, S. Stunguris, A. Žilinskas ir R. B. Mikšys.

Šio leidinio išvaizda nebuvo įspūdinga (kaip ir daugumos kitų): pusės A 4 lapo formato, spausdintas rašomąja mašinėle beveik be intervalų. Apimtis labai įvairavo: nuo 14 puslapių (Nr. 4) iki 77 (Nr. 20). Spausdintas jis ant plono popieriaus – šitaip galima išspausdinti 7–8 egzempliorius. Istorikas Jonas Dainauskas pažymėjo, kad dėl silpnų sovietinių kalkių ant paprasto popieriaus galima išspausdinti tik 4–5 egzempliorius. Tačiau šio istoriko išvados, jog dėl to pagrindyje paplito rašymas ranka, sumažinęs savilaidos sklaidą⁵⁴, yra nepagrįstos. Ši kliūtis buvo apeinama tą patį tekstą spausdinant mašinėle keletą kartų. Iš visos savilai-

dos „Perspektyvos“ išsiskyrė periodiškumu – išeidavo kartą per mėnesį. Net KGB dokumentuose jos vadinamos „nelegalia periodine brošiūra“⁵⁵, kaip nė vienas kitas savilaidos leidinys. V. Skuodis teigia spausdinęs „Perspektyvas“ ne savo bute, o pas motiną Panevėžyje. Tačiau KGB nustatė, kad jo bute Vilniuje buvusią mašinėlę išspausdinti 3, 7, 10, 11, 12, 16 ir 17 numeriai⁵⁶.

„Perspektyvų“ šaltiniai. Anot V. Skuodžio, medžiagos leidiniui buvo sukaupia keleriems metams į priekį. Disidentas planavo išspausdinti dalį straipsnių iš „samizdato“ rinkinio „Из под глыб“ („Iš po luitų“). Naudotasi ir lietuviškoje savilaidoje skelbtais straipsniais, išėvijos spauda. Kitas šaltinis – užsienio radijo stočių transliacijų įrašai, padaryti paties V. Skuodžio. Jis turėjo specialiai pritaikytą radijo aparatą, kuris panaikindavo trukdžius. Tai leisdavo gana švariai užrašyti radijo laidų turinį.

Net ir leisdamas „Perspektyvas“ V. Skuodis dalį gaunamos medžiagos, netinkančios šiam leidiniui, duodavo kitiems leidiniams, norėdamas juos paremti. Atranką darydavo ir ryšininkai. R. B. Mikšys teigia: „Filosofija eidavo [...] „Perspektyvų“ lygio ir universiteto, mokslo [medžiaga] – viskas eidavo Skuodžiui“. Jokių nurodymų dėl medžiagos paskirstymo nebuvo. Norintiems rašyti į leidinį galiojo paprasta taisyklė: „Jei noriu rašyti, tai turiu atiduoti straipsnį [tam], iš ko gavau žurnalą“ (B. Genzelis). Leidinyje rašiniai buvo spausdinami ir be autorių prašymo. Štai A. Terleckas tiesiog paleido per rankas straipsnį apie disidentų spaudos konferenciją neprašydamas, kad koks nors konkretus leidinys jį išspausdintų; „Perspektyvoms“ jis patiko, todėl ir buvo jose paskelbtas.

Leidėjų nuostatos. Jos buvo išreikštos kelių puslapių programiniame straipsnyje, išspausdintame pirmame leidinio numeryje. Deja, jo rasti nepavyko, todėl tenka remtis kiekviename leidinio numeryje kartotomis jo ištraukomis⁵⁷. Jo-

se teigiama, jog „Perspektyvos“ „kels aktualiausias mūsų kasdienio gyvenimo problemas, parodys galimus jų sprendimo būdus“, todėl „savo puslapiuose nevengs ir aštresnių kritinių straipsnių, kurie tačiau neprieštaraus TSRS Konstitucijos 49 straipsniui ir Lietuvos TSR Konstitucijos 47 straipsniui, leidžiantiems bet kuria forma pateikti pasiūlymus valstybinių (tarp jų ir aukščiausių) organų darbui gerinti ir trūkumams kritikuoti“. Ši leidėjų nuostata panaši į Rusijos disidentų, akcentavusių, kad jų veikla yra legali, užsibrėžusių „pataisyti“ sistemą. Tokie siekiai daugeliui Lietuvos disidentų, bekompromisiškai kovojusių su valdžia, buvo nepriimtini.

Minėtos kasdienio gyvenimo problemos – Sovietų Sąjungoje susidariusi politinė aklavietė. Kaip išeitį iš jos leidėjai siūlė atsinaujinimą, pagrįstą „demokratijos principais ir tarptautinių įsipareigojimų pagrindu“. Kalbant apie tarptautinius įsipareigojimus, matyt, turėtas galvoje Helsinkio Baigiamasis aktas. Tardomas V. Skuodis teigė, jog tarptautinius dokumentus laiko aukštesniais už sovietinius ir jais vadovaujasi. Pateikta citata rodo, kad leidinyje užsibrėžta spręsti daugiausia politines problemas. Pagrindinė SSRS problema – demokratijos trūkumas, todėl ir siekta paspartinti šalies demokratėjimą, nes, kaip teigė V. Skuodis tardymo metu, „demokratizacijos procesas mūsų šalyje vyksta pernelyg lėtai“. Jis teigia manęs, kad demokratizacija įgalins atgauti nepriklausomybę, todėl ir buvo spausdinami G. Iešmanto straipsniai, kuriuose jis siūlė demokratizuoti sistemą. V. Skuodis teisme kaip tik demokratijos trūkumu aiškino savilaidos atsiradimą: „Jeigu pas mus būtų demokratinė laisvė, man nereikėtų savo minčių skelbti pogrindyje, katakombose“. Leidėjai (tai yra V. Skuodis) buvo nuoseklūs demokratai, todėl bene pirmą kartą Lietuvos savilaidos istorijoje įsipareigota laikytis principo „gerbk kito nuomonę net ir tada, kada tu jai nepritari“, tad „visi be išimties straipsniai bus spausdinami diskusine tvarka“. Tokia nuostata šis leidinys buvo panašus į liberalųjį „sa-

mizdatą“. Nors pats V. Skuodis niekaip neįvardijo „Perspektyvų“ krypties, tačiau sutiko su A. Zvicevičiumi, pavadinusi leidinį liberaliu. Būtent dėl tokios krypties jis ir domino intelektualesnę publiką. B. Genzelio teigimu, šis leidinys jo grupėje buvo labiausiai skaitomas iš visos lietuviškos savilaidos. Net ir griežtasis „Perspektyvų“ oponentas A. Terleckas pripažįsta, kad jų leidėjai buvo bene tolerantiškiausi Lietuvos pogrindyje. Vis dėlto „Perspektyvose“ kilusi diskusija su A. Terlecko grupe (apie ją – toliau) nebuvo tikra, panašėjo daugiau į plūdimąsi. Diskusijai reikalingi vienas kitą girdintys ir mėginantys suprasti dalyviai. A. Terlecko straipsnio, kritikuojančio „Perspektyvas“, išspausdinimas jose patvirtina, jog leidinio „konstitucijos“, kaip teigia V. Skuodis, „griežtai buvo laikomasi. Kas ką davė, tas ir buvo spausdinama. Nebuvo nė vieno atvejo, kad kas nors būtų atmesta ar būtų kur nors kupiūros padarytos“. Tačiau galima sutikti ir su G. Iešmanto nuomone, jog toks noras apimti visas sroves „buvo neperspektyvus „Perspektyvų“ žingsnis, kai mūsų visuomenė jau buvo poliarizuota [...] ilgai“.

Leidėjai buvo įsipareigoję spausdinti ne tik „originaliuosius straipsnius, bet ir didesnės apimties studijas“, kurių negalima paskelbti oficialioje spaudoje. V. Skuodis jau turėjo sukaukęs nemažą lietuviškos ir rusiškos savilaidos rinkinį, dalį jo ketino paskelbti leidinyje. Iš didesnių lietuviškų teorinių studijų turėtas tik Algirdo Statkevičiaus veikalas „Sofiokratija ir geodoroviniai jos pamatai“, kurio ištraukas V. Skuodis rengėsi skelbti „Perspektyvose“.

Įdomus leidėjų nusistatymas spausdinti tik Sovietų Sąjungoje gyvenusių ar tebegyvenančių autorių darbus. Tiesa, vėliau netelpantys į tokius rėmus straipsniai pradėti skelbti priede, kurio net paginacija buvo atskira. V. Skuodis neprisimena, kodėl nenorėta skelbti kitų šalių autorių darbų ir kodėl vėliau šios nuostatos atsisakyta. Galbūt tai susiję su legalumo siekiu, noru užsitikrinti, kad valdžia negalėtų apkaltinti

užsienio propagandos skleidimu. O gal tokia nuostata patvirtina A. J. Krikštopaičio tezę, jog disidentai pripažino sovietinę sistemą. Su tuo galima ir nesutikti, o štai R. Ozolo teiginys, jog „dalyvavimo efektas“ veikė ir tuos, kurie priešinosi okupacijai, yra vertas dėmesio.

Kadangi beveik visi autoriai, rašę apie „Perspektyvas“, pabrėžė specifinį jų bruožą – pranešimų ir straipsnių iš rusiško „samizdato“ gausą, reikėtų paryškinti leidėjų nuostatas „samizdato“ atžvilgiu. Anot A. Žilinsko, „„Perspektyvos“, būdamos liberalinės-demokratinės krypties, negalėjo užsidaryti tik nacionaliniuose rėmuose. Demokratinės idėjos yra bendros pasauliui. Čia visai logiška [rusiškų rašinių gausa]“. Panašių nuostatų laikėsi ir V. Skuodis, kuriam svarbiausi buvo tautiniai, politiniai reikalai. S. Stungurys teigia, jog nebuvo jokios ribos tarp lietuviškų ir rusiškų rašinių, nes viskas buvo aktualu. Rašiniai iš Rusijos turėjo padrašinti lietuvius, parodyti, kas joje vyksta. Jis su bendraminčiais manė, jog pati Rusija daugiausia nulems SSRS suirimą. Manyta, jog viskas prasidės nuo Rusijos liaudies, kilsiančių masinių neramumų.

Leidėjų viltis „sulaukti tautiečių paramos skleidžiant ir stiprinant nepriklausomą mintį“ Lietuvos pogrindyje sulaukė prieštaringo ir netgi ne itin pozityvaus atsakymo (apie tai dar kalbėsime). Dalį skaitytojų toks liberalumas atstūmė, dalį atvirkščiai – pritraukė. Todėl paplitimo ir įtakos siekis, išreikštas nenoru „likti vien tiktai pagrindinės spaudos gerbėjų slėptuvėse“, atrodo, visgi išsipildė.

Stiprinti demokratiją, nepriklausomą mintį, supažindinti su „samizdate“ plitusių idėjomis – tokios buvo pagrindinės „Perspektyvų“ leidėjų nuostatos.

„PERSPEKTYVŲ“ TURINYS

Susipažinti su turiniu geriausiai padės autorių darbų pasiskirstymo pagal temas lentelė.

AUTORIAI	Teoriniai- programiniai straipsniai	Politinė publicistika	Pasiprie- šinimas (publicistika)	Disidentinės veiklos kronika	Tautiniai klausimai	Religija	Iš viso
STRAIPSNIAI							
LIETUVIŲ AUTORIŲ STRAIPSNIAI							
L. Dambrauskas	1/34*	3/59					4/93
E. Finkelšteinas					1/14		1/14
G. Iešmantas	10/249	14/44	6/16		2/8		32/317
P. Pečeliūnas			1/5		1/3		2/8
L. Simutis				1/6			1/6
V. Skuodis		3/6			1/2		4/8
S. Stunguryš					3/29		3/29
A. Terleckas			1/11		1/11		2/22
T. Venclova			2/5		1/2		3/7
Nežinomi		3/9	3/17	1/3	7/32	1/5	15/66
Iš viso lietuvių autorių straipsnių	11/283	23/118	13/54	2/9	17/101	1/5	67/570
KITŲ KRAŠTŲ AUTORIŲ STRAIPSNIAI							
V. Altšuleris		1/1					1/1
A. Amarlikas		1/1					1/1
A. Avtorchanovas	1/32						1/32
M. Cheifecas				1/2			1/2
P. Grigorenka				3/3			3/3
M. Kalynečas				1/1			1/1
Kolmanas		1/1					1/1
R. Medvedevas			1/3				1/3
M. Michailovas	1/6						1/6
V. Morozovas					1/2		1/2
R. Neit		2/7					2/7
V. Nekipelovas ir T. Chodorovič			1/1				1/1
M. Niklus		1/1	2/6	1/1			4/8
A. Podrabinekas				1/2			1/2
A. Sacharovas	3/89	2/4	3/4	1/1			9/98
A. Solženicynas		1/10				1/3	2/13
E. Vaginas					1/16		1/16
V. Vonovičius			1/6				1/6
Nežinomi	1/2	2/6	2/4			1/2	6/14
Iš viso kitų kraštų autorių straipsnių	6/129	11/31	10/24	8/10	2/18	2/5	39/217
DOKUMENTAI**							
Lietuviški				3/6	4/10	1/2	8/18
kiti	1/50			3/30		2/19	6/99
Iš viso dokumentų	1/50			6/36	4/10	3/21	14/117
Iš viso publikacijų	18/462	34/149	23/78	16/55	23/129	6/31	120/904

*Pirmas skaičius reiškia straipsnių kiekį, antras – bendrą jų puslapių skaičių.

Lentelėje nepanaudoti „Perspektyvų“ 1-as numeris, kurio nepavyko rasti, ir 22-as, kuriame aprašytas V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno teismo procesas.

**Dokumentais laikomi įvairūs vieši pareiškimai, skundai, atviri laiškai ir pan.

Tiesiogiai „Perspektyvoms“ rašė nedaug žmonių, daugiau straipsnių buvo perspausdinama iš pogrindyje plitusios savilaidos, rusiškos ar lietuviškos. Be paties redaktoriaus, parašiusio tik keletą redakcinio pobūdžio straipsnelių, iš lietuvių autorių dar buvo spausdinami G. Iešmanto, L. Dambrausko, S. Stungurio ir P. Pečeliūno straipsniai.

Pagrindinis leidinio autorius – G. Iešmantas, jo straipsniai sudaro trečdalį visų „Perspektyvų“ apimties. Šis buvęs „Komjaunimo tiesos“ partinės organizacijos sekretorius, 1974 m. išmestas iš partijos už antisovietinių eilėraščių rašymą, sukūrė savo eurokomunistinės teorijos versiją. Savo idėjas jis išdėstė keliose didelėse studijose, o smulkesnėje publicistikoje nagrinėjo aktualius politinius įvykius⁵⁸. Pagrindinė jo idėja yra ta, jog visame pasaulyje turi įvykti eurokomunistinė revoliucija, atnešianti socialinį teisingumą ir demokratiją. Sovietų Sąjungoje egzistuoja tik socialinis teisingumas, bet nėra demokratijos, o tik fašistinis valdymo būdas, kurį reikia pakeisti. Lietuvai G. Iešmantas numatė socialistinės liaudies respublikos statusą, dėl kurio reikia kovoti. Taip jis sugriovė vieną iš, anot R. Ozolo, sovietinės ideologijos postulatų, kad Lietuva be SSRS pagalbos neišgyvens. Lietuvos nepriklausomybės idėja jam kilo apie 1960 m. G. Iešmantas ne tik kritikavo sovietinę santvarką ir ideologiją, bet ir siūlė konkrečius kovos dėl nepriklausomybės būdus. Tai vėlgi retas atvejis tarp Lietuvos disidentų. Jis siūlė įkurti dvi organizacijas: Lietuvos komunistų sąjungą (toliau – LKS) ir Judėjimą už Lietuvos išstojimą iš SSRS. Tiesa, vėliau dėl neigiamos reakcijos į LKS planavo jos atsiskaidyti, tačiau tam sutrukdė areštas. Veikiama turėjo būti daugiausia legaliais kovos būdais. Organizacijų nariai turėjo skleisti Lietuvos atsisiskyrimo idėją. Tam pritariantys gyventojai rinkimų biuleteniuose turėjo išbraukti visus kandidatus ir užrašyti: „Už išstojimą iš TSRS“. Gal tai ir naivus būdas, tačiau galima sutikti su G. Iešmanto mintimi, kad šios idėjos buvo tar-

si Sąjūdžio pirmavaizdis, nors nebūtinai turėjo įtakos jo atsiradimui ir veiklai.

Kitas „Perspektyvų“ autorius – Liudas Dambrauskas. Tiesa, jis nerašė specialiai šiam leidiniui, tik paskleisdavo pogrindyje paskirus savo straipsnius, o „Perspektyvos“ dalį jų išspausdino. Chemijos mokslų daktaras, buvęs Lietuvos išlaisvinimo tarybos narys, politkalinys, rašė įvairiomis temomis⁵⁹. Pasitaikydavo ir aštria plunksna parašytų humoristinių kūrinių. Vienas jų išspausdintas „Perspektyvose“⁶⁰. Šis autorius parašė didelės apimties straipsnį apie Aleksandrą Solženicyną⁶¹ ir dar keletą straipsnių. Bene geriausias jo rašinys, išspausdintas „Perspektyvose“, yra SSRS konstitucijos palyginimas su realiu gyvenimu šioje šalyje⁶². Pagrindinė rašinio mintis – SSRS politinė sistema yra antidemokratiška, ji valdoma nomenklatūrininkų.

S. Stungurys „Perspektyvose“ rašė tautinės kultūros klausimais. Viename straipsnyje jis gina sovietinių ideologų puolamą lietuvių emigrantų kultūrą, labai griežtai pasisako prieš ideologinę mokslo priežiūrą, kuri tyro Lietuvoje⁶³. Dar du šio autoriaus straipsniai pasirašyti lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinės grupės vardu. Juose remiantis Taškento konferencijos tezėmis aptariama dėl sustiprėjusios rusifikacijos kilusi grėsmė lietuvių kalbai. (Konferencijos tezės V. Milius gavo iš Kazimiero Garšvos ir perdavė Ingei Lukšaitėi, pažadėjusiai jas paskelbti „Perspektyvose“.)

Iš nelietuvių autorių daugiausia paskelbta Andrejaus Sacharovo straipsnių. Juose nagrinėjama taikos išsaugojimo žemėje problema, pagrindžiama SSRS demokratizavimo būtinybė. Šios problemos, kaip ir socializmo transformavimo galimybės klausimas, buvo bene pagrindinės „Perspektyvų“ temos, nagrinėjamos teoriniuose-programiniuose straipsniuose ir dokumentuose. Tai, kad jie sudaro daugiau nei pusę visos leidinio apimties, rodo leidėjų nusiteikimą iš esmės nagrinėti įvairias problemas, daugiausia politines. Tiesa, pusę visų teorinių straipsnių sudaro G. Iešmanto darbai. Didžioji

dalį likusių tokių straipsnių yra nelietuvių autorių. Tai rodytų lietuvių disidentinės minties skurdumą. Užtat lietuvių autoriai pirmąją jiems aktualesnę politinę, pasipriešinimo problematikos sritį. Nors tautiniais klausimais „Perspektyvos“ ir buvo rašoma, vis dėlto jose vyrauja politinė publicistika, ir tai patvirtina politinę leidinio kryptį. Tautinei problematikai mažiau vietos buvo skirta todėl, jog visa kita savilaida, išskyrus religinę, tik tuo ir tesirūpino. Dėl tos pačios priežasties ir religinei tematikai leidinio puslapiuose skirta itin mažai vietos. Kadangi V. Skuodis „Perspektyvoms“ atrinkdavo tai, kas netikdavo kitiems pagrindinio leidiniam, iš leidinio krypties galima nustatyti, kokios problematikos lietuviškoje savilaidoje nebuvo. A. Terlecko priekaištas, jog „Perspektyvos“ spausdinusios itin daug rašinių iš „samizdato“, nėra pagrįstas – rašiniai iš Lietuvos dvigubai viršija „samizdatinius“ savo apimtimi ir kiekiu. Tačiau palyginus su kitais Lietuvos pagrindinio leidiniais, toks išpūdis skaitytojams galėjo susidaryti.

„Perspektyvos“ itin daug vietos skyrė politiniams, teoriniams straipsniams, toms sritims, kurioms iki tol savilaidoje nebuvo rodoma pakankamai dėmesio.

„PERSPEKTYVŲ“ PAPLITIMAS

Norint suvokti savilaidos, taip pat „Perspektyvų“, įtaką ir reikšmę, reikia paanalizuoti jos paplitimą, ar daug žmonių skaitė bei kitaip sužinodavo jos turinį, kokiuose sluoksniuose ji plito. Patiems disidentams irgi buvo svarbus ne tiek leidimo, kiek paplitimo faktas – tai užtikrino skelbiamų idėjų sklaidą, kartu ir įtaką visuomenei.

Leidinio sklaida. Lietuvoje vyrauja nuomonė, jog savilaida buvo menkai išplitusi, ją skaitė nedidelė ir gana uždara žmonių grupė – beveik vien patys disidentai. Jie tikrai buvo laisviausi žmonės Sovietų Sąjungoje. O savilaidą ga-

lėjo skaityti tik pakankamai laisvas, neįsibaiminęs žmogus. Valdžia irgi teigė, jog savilaida yra platinama „dažniausiai tarp religinių fanatikų ir įsitikinusių nacionalistų“⁶⁴. Tačiau toks teiginys gali būti nulemtas ideologijos – tik „priešiški elementai“ gali skaityti savilaidą. Tai, jog pagrindinio struktūrai būdingos siauros grupės, teigia ir A. Žilinskas. Tačiau tai nereikia, jog tik keli žmonės savilaidą ir teskaitė. Tų mažų pagrindinių grupelių buvo daug. LKBK raginimas „perskaitęs duok kitam, jei gali – padaugink“ buvo gana veiksmingas. Vienas leidinio numeris galėjo apkeliauti 10–20 ir daugiau žmonių, tai priklausė nuo aplinkybių. Štai I. Lukšaitė teigia, kad jos grupėje vieną „Perspektyvų“ egzempliorių perskaitydavo apie 50 žmonių. Kai kurie skaitytojai dar ir padaugindavo. Aišku, jog „Perspektyvos“ nei dauginimo, nei paplitimo mastu neprilygo LKBK, kurios išeidavo per 100 egzempliorių, ar kitai religinei savilaidai, kuri turėjo itin didelį religinės literatūros dauginimo ir platinimo tinklą, remiamą Katalikų Bažnyčios. Toks tinklas ir yra svarbiausias savilaidos paplitimui bei įtakai. Kiekvienas pagrindinio leidinys turi susikurti savo žmonių grupę bei ryšių sistemą. Pasak B. Burauskaitės, to ypač reikia norint turėti „periodiškumą, visą laiką leisti ir priprastinti publiką, kad štai toks [leidinys] eina“. „Perspektyvos“ visa tai turėjo.

KGB dokumentuose teigiama, jog „Perspektyvų“ leidėjai siekė savo skaitytojams sudaryti klaidingą išpūdį, kad jos plačiai paplitusios ir turi daug autorių. Tokia nuomonė argumentuojama tuo, jog leidinyje nenurodyta nei redakcijos sudėtis, nei jos adresas⁶⁵. Toks teiginys, jei jis nėra tik demagogijos išraiška, patvirtintų B. Burauskaitės mintį, kad KGB taip ir nesuprato savilaidos pobūdžio, „kur daugelis tiesiog darosi dalimi to platinimo ir dauginimo visiškai nieko neorganizuojant, neturint vieno centro, kuris vienytų absoliučiai visus [...], kad užtektų išleisti kelis egzempliorius ir jie staiga geometrine progresija dauginasi. Ir kiekvieną kartą kitoje vietoje“. Itin gerai toks

paplitimo pobūdis matosi platinimo schemose, nors toli gražu neišsamiose – tai tik galimo tyrimo pradžia.

Saugumo dokumentuose likę duomenys apie „Perspektyvų“ paplitimą yra gana fragmentiški, be to, nelabai patikimi. Baudžiamojoje byloje liko duomenų apie tai, jog KGB gavo keletą leidinio egzempliorių iš įvairių institucijų. Iš žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“ redakcijos gauti 6 ir 10 „Perspektyvų“ numeriai, iš Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto – Nr. 12⁶⁶. V. Skuodis teigia, jog po šias vietas leidinius „iškaišiojo“ KGB, norėdamas įrodyti, kad pats leidėjas platino „Perspektyvas“. Šis klausimas lieka neaiškus, nes nėra archyvinių duomenų. Kai kuriuos numerius saugumas gavo operatyviniu būdu, todėl byloje apie jų gavimo aplinkybes neužsimenama. 11 numerį į KGB atsiuntė kažkoks žmogus, manęs, kad gali sudominti „organus“. 12 numeris rastas kratos pas Sigitą Tamkevičių metu. Tai rodo, jog ir katalikiškosios krypties disidentai ar bent jų dalis „Perspektyvas“ skaitė. Jei šis leidinys būdavo dar ir padauginamas, žinant dideles katalikiškojo pagrindžio galimybes, galima spręsti apie gana nemažą jo paplitimą.

Atrodo, jog net ir V. Skuodžio grupės nariai gaudavo ne visus „Perspektyvų“ numerius. Štai G. Iešmantas nebuvo skaitęs 1, 2 ir 13 numerių, gal dar 7 ir 8⁶⁷. Įdomu, jog tardytojui G. Iešmantas teigė ryšius su „Perspektyvomis“ nutraukęs dar iki V. Skuodžio suėmimo, tačiau tai gali būti bandymas šiam padėti. Kitus leidinius G. Iešmantas gaudavo tokius, kokius duodavo ryšininkai, o ne pagal savo norus. Tai, jog savilaida nebuvo „užsakoma“, teigia ir V. Milius. Kita savilaidos sklaidos ypatybė ta, jog dažnai jos skaitymui nebuvo duodama daug laiko; tai pabrėžia R. Jasas ir V. Milius. Šitai riboja savilaidos poveikį (nespėjama perskaityti) ir tolesnę sklaidą. Antai V. Milius gautos savilaidos niekam neduodavo, nes tam trūko laiko.

Julius Sasnauskas teigė skaitęs visus „Perspektyvų“ numerius iki 12. Reikia manyti, kad juos skaitė ir visa A. Terlecko grupė. S. Stun-

guryš per A. Zvicevičių gaudavo 1–2 leidinio egzempliorius, kurių nedaugindavo. A. Žilinskas iš šio ryšininko irgi gaudavo daugiau nei vieną egzempliorių. Vienas jų būdavo skirtas persiųsti į užsienį. Iš jo „Perspektyvas“ gaudavo B. Genzelis, jis skaitė visus numerius. Įdomu, jog „Perspektyvos“ buvo konfiskuotos net 1986 m. kratos pas Vincentą Vertelkaitę metu⁶⁸.

Nors „Perspektyvos“ savo paplitimu ir neprilygo katalikiškajai savilaidai, tačiau opoziciniuose sluoksniuose buvo žinomos. Pažymėtina, kad jas skaitė ir žinomi Lietuvos intelektualai.

„Perspektyvų“ dauginimas. Apie tai vėlgi išlikusios tik fragmentiškos žinios. Pats V. Skuodis išspausdindavo 8 egzempliorius. Jis stengdavosi pirmiausia leidinį duoti tiems, kurie galėdavo padauginti. Vienas iš jų buvo P. Pečeliūnas. Kad paskatintų dauginti, jam „Perspektyvas“ tik skolindavo. Matyt, todėl pas P. Pečeliūną per kratą ir nerasta V. Skuodžio daugintų tekstų. Padauginęs gražindavo leidėjui jau du egzempliorius, kitus išplatindavo pats. Jam daugindavo sužadėtinė Danutė Keršiūtė. Kitas „etatinis“ daugintojas – R. B. Mikšys. Jis įvairią savilaidinę literatūrą dideliais kiekiais daugino griežtai saugomu VU Gamtos fakulteto aparatu „Эпа“, kurį prižiūrėjo geras pažįstamas. R. B. Mikšys daugino ir fotolaboratorijoje. Šią jo funkciją KGB įtarė, nes rado pas V. Skuodį voką su užrašu: „Drg. Mikšiui – atšviesti po 3 egz.“⁶⁹ Retkarčiais vieną kitą numerį VU Bibliotekos rankraštyne padaugindavo ir B. Genzelis.

Dažniausiai „Perspektyvos“ buvo dauginamos rašomosiomis mašinėlėmis ir neprilygo katalikiškajam pagrindžiui, kur egzistavo ištisa religinės literatūros dauginimo pramonė. Tačiau gerėjo ir liberaliosios savilaidos materialinė bazė. V. Skuodis su P. Pečeliūnu buvo pasirūpinę spaustuvinio šrifto, kurį gavo per R. B. Mikšį, o šis – iš vyriausybės leidyklos per pažintis. Leidėjai mėgino pasidaryti ir namudinį dauginimo aparatą. Jam reikalingas seleno plokšte-

les parūpino vėlgi R. B. Mikšys. Svarbiausią aparato dalį – objektyvą U-51 P. Pečeliūnas gavęs per Robertą Samėną. Tačiau šį sumanymą susekė KGB ir netrukus „Perspektyvos“ buvo sunaikintos.

Žinomų leidinio daugintojų nėra daug, materialinė dauginimo bazė nebuvo itin gera. Tai riboję „Perspektyvų“ paplitimą, ir leidėjai šitai suprato. Tačiau pastangos tokią padėtį pakeisti baigėsi nesėkme.

„Perspektyvos“ Vakaruose. Vienas svarbiausių disidentų tikslų buvo savilaidos pergabėnimas į užsienį. L. Dambrauskas netgi teigia, jog svarbiausia buvo ne platinti ją pogrindyje, kur visi ir taip opoziciškai nusiteikę, o išsiųsti į užsienį, iš kur ji grįš radijo transliacijomis ir taip pasieks visus Lietuvos gyventojus. Kad KGB būtų sunkiau susekti, reikėjo leisti kuo mažiau egzempliorių. Nežinia, kiek toks požiūris buvo paplitęs pogrindyje, tačiau apie savilaidą net ir ją skaitantys nedisidentai daugiausia sužinodavo iš užsienio radijo laidų, pavyzdžiui, V. Milius. Saugumui didžiausią nepasitenkinimą kėlė savilaidos patekimas į užsienį. Štai kaip viename KGB dokumente apibūdinamas „Perspektyvų“ ir „Alma Mater“ paplitimas: „Buvo platinami Lietuvoje ir už jos ribų. Užsienyje jie buvo naudojami buržuazinių propagandos organų priešiškoje Tarybų Sąjungai veikloje. Jų medžiaga buvo spausdinama reakcinės lietuvių emigracijos JAV ir Kanadoje leidžiamuose laikraščiuose „Nepriklausoma Lietuva“, „Tėviškės žiburiai“, „Draugas“, „Aki-račiai“ ir perduodama „Amerikos balso“, „Laisvės“, „Vatikano“, „Romos radijo“ laidose“⁷⁰. Taigi daugiausia rūpintis, kad savilaida patektų į užsienį. Tačiau „Perspektyvoms“ tai nelabai sekėsi. Tiesa, pats V. Skuodis nesisistengė leidinio ten išsiųsti. Jis spėja, kad tai buvo dėl to, kad A. Zvicevičiaus iniciatyva. „Perspektyvos“ į užsienį buvo siunčiamos per A. Žilinską, turėjusį daug ryšių pogrindyje, taip pat palaikiusį ryšius su rusų disidentais. Iš pradžių leidinį bandyta išsiųsti katalikiškuoju kanalu,

ėjusiu į Maskvą, per Šiauliuose gyvenusį Joną Petkevičių. Tačiau šis kanalas, anot A. Žilinsko, „Perspektyvų“ „draugiškai nepriėmė“ dėl jų krypties, todėl vėliau leidinys buvo siunčiamas tiesiai į Maskvą. Pirmasis į Vakarus pateko 2 numeris su A. Sacharovo straipsniu „Mano šalis ir pasaulis“ („О стране и мире“). Jį straipsnio vertėjas S. Stungurys kartu su medaus stiklainiu per Valerijų Smolkina nusiuntė autoriui, o šis perdavė į Vakarus. „Rusiškąjį kelią“ užčiuopė KGB, kai kratos pas Tatjaną Velikanovą metu rado septintą „Perspektyvų“ numerį kartu su V. Skuodžio išleistu „Lietuvių archyvo“ I(IV) tomu⁷¹.

„Perspektyvose“ buvo išspausdintos Taškento konferencijos tezės. Jos taip pat pateko į Vakarus ir buvo paskelbtos „Laisvosios Europos“ radijo, bet ne iš šio leidinio, o tiesiai iš jas į lietuvių kalbą vertusio S. Stungurio. Jis savo vertimą perdavė Lietuvoje tuomet viešėjusiam A. J. Greimui⁷². Kaip buvo perduoti kiti Vakarus pasiekę „Perspektyvų“ numeriai, neaišku. Yra žinoma, jog paskutinis, 22-asis, perduotas per lietuvių išeivį, viešėjusį pas buvusį politinį kalinį Artūrą Flikaitį. KGB savilaidos pervežimu į Vakarus įtarė P. Pečeliūno pažįstamą VU studentę iš VFR Z. Vilčinskaitę.

Vakaruose buvo gauti šeši „Perspektyvų“ numeriai. Antrajame numeryje paskelbto A. Sacharovo straipsnio ištrauka išspausdinta „Aidų“ žurnale⁷³. Vėliau gautas 11 numeris, o tik po jo, 1979 m. gruodį – 9⁷⁴. Pastarasis Vakarus pasiekė gana greitai, nes išėjo 1979 m. kovo mėn. Neaišku, kodėl išeivijoje nebuvo išleistas 11 numeris. Vakaruose pasirodė taip pat 20, 21 ir 22 numeriai, ten išleisti 1981–1982 m. Emigrantų spaudoje buvo išspausdinti keli G. Iešmanto straipsniai⁷⁵. L. Dambrausko straipsnis apie SSRS konstituciją buvo išverstas į vokiečių kalbą ir du kartus išleistas Šveicarijoje bei palankiai įvertintas jos spaudoje kaip „aukštos kokybės ir pažymėtinos vertės“ veikalas⁷⁶. Gali būti, jog į anglų kalbą buvo išverstas 22 numeris. „Perspektyvos“ buvo demonstruojamos tarptautinėje parodoje, vyku-

sioje Liucernoje. Apie jas kalbėta ir „Amerikos balso“, „Laisvės“ radijo laidose.

„Perspektyvos“ į užsienį patekdavo gana sunkiai dėl išskirtinio turinio, kėlusio įtarimų nelabai liberaliems kitų kryptų pagrindininkams. Per Maskvą bei lietuvių išeivius patekusios į Vakarų, čia jos buvo išspausdintos atskirais leidiniais ar atskirais straipsniais spaudoje, išverstos netgi į kitas kalbas, o radijo transliacijomis pasiekė Lietuvą.

„PERSPEKTYVŲ“ VERTINIMAS IR ĮTAKA

„Perspektyvų“ vertinimas pagrindyje. Jį gana sunku atsekti, nes to meto šaltinių nėra daug, o atsiminimai labai nepatikimi, ypač kalbant apie vertinimus. Konkretaus „Perspektyvų“ turinio daugelis neprisimena. Dažniausiai leidinys jiems asocijuojasi su G. Iešmanto straipsniais. Tai rodo, jog ir tuomet jie paliko didžiausią įspūdį. Iš tiesų eurokomunistinės idėjos, tuometiniai jų vertinimai ir tebuvo plačiau užfiksuoti savilaidoje.

Dėl jų vyko gana karšta diskusija tarp „Perspektyvų“ ir A. Terlecko grupės. Ji prasidėjo nuo to, jog V. Skuodis prie A. Terlecko straipsnio, kuriame aprašoma disidentų spaudos konferencija su Vakarų žurnalistais, toje vietoje, kur kritikuojama LKBK, pridėjo prieraišą⁷⁷, jog „Perspektyvų“ redakcija esanti kitos nuomonės ir teigiamai vertinanti šį leidinį, jo indėlį pasipriešinimo kovoje. A. Terleckas, būdamas impulsyvus žmogus, matyt, pasipiktino tokiu redakcijos poelgiu ir parašė rūstų kaltinimą „Perspektyvoms“, daugiausia užsipuldamas G. Iešmanto idėjas. Tai, jog ne vien jos buvo akstinas jį parašyti, rodo ir tas faktas, kad minėtos spaudos konferencijos metu A. Terlecko grupės nariai teigiamai kalbėjo apie „Perspektyvas“. Vladas Šakalys pabrėžė gana aukštą leidinio lygį, jo straipsnių aktualumą bei atvirumą įvairioms nuomonėms, „todėl jis atkreipė daugelio dėmesį ir teikia vilčių“. Minėta konferencija įvyko 1979 m. vasario 7 d. „Per-

spektyvos“ tuomet jauėjo pusmetį, jose buvo išspausdinta nemažai G. Iešmanto rašinių. Nepaisant to, A. Terlecko grupėje leidinys vis dar vertintas teigiamai. Paties A. Terlecko straipsnyje, pasirašytame slapyvardžiu „Tie, kuriems rūpi Lietuva“, rašoma, kad iš pradžių šiuo leidiniu buvo apsidžiaugta, manyta, jog tai bus „ilgai lauktas intelektualinis pagrindžio laikraštis“⁷⁸, suteiksiantis tribūną įvairioms nuomonėms. Tačiau leidiniu greitai nusivilta, nes jame įsivyravo „elkaesininkai“, „neostaliniečiai“ – taip buvo vadinami LKS ir Judėjimo sumanytojai. Šios idėjos, nepaisant jų kūrėjų intencijų, naudingos okupantams, o kilo jos dėl sovietinės ideologijos užnuodytos sąmonės. A. Terleckas teigia, jog socialistas automatiškai yra komunistas: „Vien komunisto vardas šiandien mums viską pasako“, nes marksizmas yra laisvės ir tautiškumo paneigimas. Tai, jog LKS neatsiribojo nuo LKP narių, kritikams atrodė kaip pastarosios nusikaltimų pateisinimas. Straipsnyje labai plačiai ir gana kvalifikuotai aptarti tie nusikaltimai. Tik visai be reikalo, nes ir paties G. Iešmanto rašiniuose tai buvo parodyta, netgi remiantis marksizmu. Susidaro įspūdis, jog kritikos autorius G. Iešmanto studijų net neskaitė, nes savo straipsnyje kritikavo tik porą programinių LKS dokumentų. Tokia kritika atrodo ne tiek nesupratimo, kiek nenorėjimo suprasti rezultatas. Beje, užkliuvo A. Terleckui ir rusiška medžiaga – ji esanti „pasenusi ir neaktuali“. Dabar A. Terleckas teigia priešingai – kaip tik ji ir buvo vertingiausia leidinyje. Į šią kritiką buvo atsakyta keliais straipsniais, diskusija išsiplėtė ir pasiekė „Alma Mater“. Kritikams atsakė pats V. Skuodis⁷⁹, nurodydamas jų klaidas ir vėl patvirtindamas leidinio atvirumą visoms nuomonėms bei siekį „surasti skirtingų nuomonių ir skirtingų veikimo būdų bendrą platformą“. Į „Perspektyvų“ kritiką buvo atsakyta ir P. Pečeliūno leidžiamame žurnale „Alma Mater“⁸⁰. Jame pažymimas kritikų neįsigilinimas, atsakomybės stoka. Sunki Lietuvos padėtis reikalaujanti galvoti apie įvairias problemas, o tai ir leidžia daryti „Per-

spektyvų“ kryptis. Čia gana įdomiai išaiškinta slapyvardžio „Tie, kuriems rūpi Lietuva“ prasmė: „Mes esame tie, kuriems rūpi Lietuva... Jei jūs pabandykite nesutikti su mūsų visomis mintimis, tai tuo parodysite, kad jums **nerūpi** Lietuva“. Galima sutikti su Vincu Gurskiu, teigiančiu, jog ši diskusija parodė, kad ir pagrindinėje neišvengta ambicijų, vadizmo aistrų, kovos hegemonizavimo⁸¹. Nors V. Skuodis teigia, jog, išskyrus A. Terlecką ir jo bendraminčius, daugiau niekas „Perspektyvomis“ nesipiktino, tačiau kažin ar su tuo galima sutikti. Jo liberalioje aplinkoje reakcija, matyt, buvo palanki arba neutrali. Tačiau kitų kryptų pagrindininkams leidinys, atrodo, kėlė nepasitenkinimą; apie tai, nors ir perdėdami, rašė „Tie, kuriems rūpi Lietuva“. Tačiau esama ir kitų liudijimų. Štai pasklidus gandui, jog A. Žilinskas yra „Perspektyvų“ redaktorius, pas jį atėjo du tarpusavyje nesusiję disidentai iš skirtingų grupių ir abu įtikinėjo jį, kad toks komunistinis leidinys Lietuvai netinka.

Idėjiškai vienišas jautėsi ir pats G. Iešmantas. Jis skundėsi savo draugei, kad „jo nesupranta nei tie, nei tie“⁸². Ginamojoje kalboje teisme G. Iešmantas sakė, kad būtų laimingas, jei jo mintys rastų atgarsį bent dešimtyje žmonių. Ir į užsienį pirmieji keturi „Perspektyvų“ numeriai nepateko, atrodo, dėl „įtartinų“ G. Iešmanto idėjų. Net ir patiems „Perspektyvų“ leidėjams šios idėjos atrodė gana keistos. Taip teigia ir V. Skuodis, ir S. Stungurys. Šis mano, jog dėl G. Iešmanto straipsnių leidinys pasuko negera vaga, nors pats neturėjo nieko prieš juos. Tačiau kadangi daugelis lietuvių tapo komunistų partijos nariais, jo siūlomas kelias galėjo būti visai realus. B. Genzelis G. Iešmanto straipsnius vertino kaip gana aukšto teorinio lygio filosofiniu požiūriu, nors ir turinčius utopinių elementų.

Tačiau „Perspektyvos“ nebuvo vertinamos tik neigiamai. Sveikintas jų kitoniškumas, liberalumas, atvirumas įvairioms mintims. Anot S. Stungurio, jos „išjudino, atsirado ten rašančių žmonių“, ypač įdomios jos buvo dėl skel-

biamos rusiškos medžiagos. Pastaroji sritis buvo itin svarbi – juk „samizdatas“ pasiekdavo toli gražu ne visus, pavyzdžiui, G. Iešmantas jo negaudavo. A. Žilinskas leidinį apibūdino kaip gana aukšto lygio. Tiesa, S. Stungurys jam yra piktinęsis, jog ir „Perspektyvose“ trūksta pozityviosios dalies. Ir iš tiesų, be G. Iešmanto idėjų, daugiau konkrečių būdų nepriklausomybei pasiekti nebuvo siūloma. B. Burauskaitė leidinį vertino kiek atsargiau – G. Iešmanto idėjos buvusios gana vienpusiškos, o ir bendras „Perspektyvų“ lygis nebuvo labai aukštas. Tačiau kartu ji pabrėžė leidinio išskirtinumą vienakryptėje Lietuvos savilaidoje, todėl ir sveikinusi jo pasirodymą. Disidentės nuomone, tikros diskusijos „Perspektyvose“ nebuvo, „diskusija“ su A. Terlecku labiau panašėjusi į barnį. Su tuo galima sutikti. Buvo tik kelių diskusijų pradmenys, tačiau jie nespėjo išsirutulioti iki leidinio sunaikinimo.

Iš pateiktų schemų matyti, jog „Perspektyvos“ buvo paplitusios ir tarp Lietuvos intelektualų. Beje, kai kurie jų (pvz., R. Jasas, V. Milius) savilaidos net nebandė kritiškai įvertinti, nes jiems tai buvo vertybė pati savaime, vien todėl, kad kažkas priešinas ją leisdamas. Turinys tada tampa antraeiliu dalyku. Tokią poziciją galima suprasti. Leisdami savilaidą disidentai labai rizikavo, todėl to nedarantiems atodė, jog jie neturi moralinės teisės kritikuoti kovotojus (I. Lukšaitė). B. Genzelis teigia, jog jam iš visos lietuviškos savilaidos labiausiai patikusios „Perspektyvos“, nes jose buvo „gana daug teorinių straipsnių, kur bandoma suvokti, nors leidėjai ir nebuvo ypatingai teoriškai pasiruošę“. Straipsnių lygio svyravimus jautė R. B. Mikšys: „Kartais ir idiotiškų [straipsnių] parašyta“, tačiau, pasak jo, skaityti šį leidinį buvo įdomiau nei daugumą lietuviškų pagrindinio leidinių.

Valdžios vertinimas. KGB dokumentuose teigiama, jog antisovietinių leidinių turinys gali būti arba „ryškiai antitarybinio“, arba tik „šmeikiško“ pobūdžio⁸³. „Perspektyvų“ turinys

juose dažniausiai įvardijamas kaip antisovietinis, tai yra pavojingas valdžiai. Pabrėžiama jų specifika – politinis pobūdis. Labiausiai akcentuojamos G. Iešmanto idėjos – SSRS užsienio politikos kritika, raginimas disidentams vienytis, ideologinė sovietinės sistemos kritika. „Perspektyvų“ leidėjų bylos kaltinamojoje išvadoje rašoma, jog „Perspektyvose“ „šmeižiama tarybinė valstybinė ir visuomeninė santvarka, teigiama, kad Lietuva dabar esanti okupuota, antitarybiniai elementai raginami „suvienyti jėgas“ ir kovoti prieš ją legaliomis ir nelegaliomis priemonėmis, iškreipiama TSRS užsienio politika, aršiai puolama tarybinė vyriausybė, Komunistų partija ir socialistinės revoliucijos idėja aplamai“⁸⁴. Labai panašūs bendresni leidinio apibūdinimai ir kituose KGB dokumentuose. Detaliau analizuojant „Perspektyvų“ turinį, vėlgi daugiausia dėmesio skiriama G. Iešmanto idėjoms. Jos vadinamos „subjektyviais išvedžiojimais“, jo kūryba esanti „nevykusi, padrika publicistika, pretenduojanti į filosofinius apibendrinimus“⁸⁵. Valdžiai ypač nepatiko SSRS sulyginimas su kapitalistinėmis šalimis. Štai kaip vertinamas G. Iešmanto straipsnis „Ar paseno Majakovskis?“ (1979 m., Nr. 11): „Sulyginamas Tarybų Sąjungą su JAV imperializmo padarytomis piktžaidėmis, aršiai šmeižia tarybinės santvarkos vidaus politiką“⁸⁶. Įdomu, jog prie G. Iešmanto ideologinių nukrypimų priskiriama ir tai, kad jis teigiamai vertino eurokomunizmą. Tai vienas iš nedaugelio atvejų, kai užsimenama apie G. Iešmanto idėjų ideologinę kryptį, nes paprastai apie marksistinę jų pagrindimą nekalbama. G. Iešmantas teigia, jog tardytojas jį kaltinęs norėjęs su LKS pagalba suskaldyti partiją, tačiau viešai tai išreikšta, atrodo, nebuvo. Gali būti, jog bijota kaip tik tokio idėjų poveikio. Nuosprendyje teigiama, jog „pretenduodamas į „teoretiko“ vaidmenį G. V. Iešmantas stengėsi pagrįsti pagrindines antitarybinės veiklos kryptis“⁸⁷.

Taigi valdžia, vertindama „Perspektyvas“, šalia visai savilaidai keliamų kaltinimų šmeižtu

ir antisovietine propaganda iškėlė ir specifinius leidinio ypatumus, kuriuos nulėmė politinė leidinio kryptis bei G. Iešmanto idėjos.

„Perspektyvų“ įtaka. Nustatyti net ir visos savilaidos, o tuo labiau atskiro pagrindinio leidinio įtaką yra praktiškai neįmanoma. Galima tik daryti prielaidas ir bandyti apibendrinti remiantis paskirais atsiminimais.

Įvairių žmonių grupių santykis su savilaida buvo labai nevienodas. Didžiausią įtaką ji darė savo skaitytojams, mažesnę – tik girdėjusiems apie ją iš užsienio radijo transliacijų. KGB kaip tik pabrėždavo tokių transliacijų, naudojusių antisovietinius leidinius „kurstytojiškose radijo laidose [transliuojamose] į respubliką“⁸⁸, žalą. Poveikis priklausė ir nuo noro sužinoti opozicinę mintį, taip pat nuo baimės laipsnio. Apie Lietuvos visuomenės abejingumą politiškai, ironišką požiūrį į disidentus jau kalbėjome. G. Iešmantas mano, kad jo idėjos buvo tarsi Sąjūdžio pirmavaizdis, galbūt net darė jam įtaką, nes viskas vykę būtent taip, kaip jis ir buvo numatęs, pvz., LKP atsiskyrimas nuo SSKP. Šią prielaidą sunku pagrįsti. Tačiau „Perspektyvų“ skaitytojų gretose galima rasti ne vieną būsimąjį iniciatyvinės Sąjūdžio grupės narį ar įtakingą Atgimimo laikų veikėją. Nors kai kurie istorikai G. Iešmanto idėjas laiko naiviomis, vis dėlto jos galėjo turėti tam tikrą poveikį. Anot B. Genzelio, Europos komunistų partijų parama Lietuvai būtų buvusi labai svarbi, nes Maskva nenorėjo su jomis pyktis. Deja, jokios šių partijų reakcijos nesulaukta ir kažin ar realu buvo to tikėtis.

Pasak B. Genzelio, eurokomunistinės idėjos išmušė ideologinį pagrindą sovietinei sistemai iš po kojų. Su tuo būtų galima sutikti, jei toks ideologinis pagrindas realiai būtų ką nors reiškęs. Juk, anot A. Štromo, ideologija aštuntajame dešimtmetyje jau buvo mirusi, nes neberūpėjo nei valdžiai, nei žmonėms, kurių dauguma buvo visai apolitiški dėl paradoksalios priežasties – itin stipraus ideologinio spaudimo⁸⁹.

„Perspektyvos“ galėjo turėti įtakos ir savi-
laidos formavimuisi bei lygiui. V. Skuodis tei-
gia, jog kaip tik dėl jau minėto ginčo su „Per-
spektyvomis“ atsirado pagrindžio leidinys „Vy-
tis“. A. Terleckas tai kategoriškai neigia – „Vy-
tis“ buvęs sumanytas anksčiau. Anot S. Stun-
gurio, „Perspektyvos“ išjudino inteligentiją, o
jei būtų ėjusios ilgiau, galbūt būtų suformavu-
sios ir subūrusios daugiau opoziciškai nusitei-
kusių žmonių, parengusios tokią inteligentiją
Atgimimui. Kadangi ne visų lietuvių autorių, ra-
šiusių į „Perspektyvas“, tapatybes pavyko nu-
statyti, teiginys apie leidinio įtaką savi-
laidos autorių daugėjimui Lietuvoje lieka nepatvirtintas.

Tai, kad „Perspektyvos“ tikrai turėjo ilga-
laikę įtaką savi-
laidai, rodo ir tas faktas, jog
1987 m. pradėjęs eiti kunigo R. Pukenio leidžia-
mas pagrindžio leidinys „Lietuvos aidai“ skel-
bėsi tęsiantis „Perspektyvų“ tradicijas⁹⁰.

„Perspektyvų“ įtaką galėjo sumažinti ir jau
ne kartą minėtas jų kitoniškumas, dažnai buvęs
nepriimtinas tautiškai nusiteikusiems disiden-
tams. Štai P. Pečeliūną šis leidinys mažai domi-
no, nes jo leidėjai siekė sudemokratinti socia-
lizmą, daug rašė apie SSRS reikalus, o jį domi-
no „tik tie reikalai, kurie liečia Lietuvą“⁹¹. Tie-
sa, taip P. Pečeliūnas teigė tardytojams, todėl
jo teiginys galėjo būti ir nenuoširdus, tuo la-
biau kad jis ir pats daugino „Perspektyvas“.

„Perspektyvų“ įtaka Lietuvos visuomenei
sunkiai atsekama, tačiau galima manyti, jog
skaičiusiems šis leidinys tam tikrą poveikį
darė. Tai galėjo paveikti ir Atgimimo laikotar-
pio idėjas ar net veiklą. Norint tai nustatyti rei-
kia atlikti nuodugnesnius tyrimus.

„PERSPEKTYVŲ“ SUNAIKINIMAS

1979 m. Sovietų Sąjungoje suaktyvėjo antidi-
sidentinė kampanija. Tai lėmė rūstėjanti šalto-
jo karo atmosfera. Artėjant olimpinėms žaidy-
nėms ir Madrido konferencijai, turėjusiai patik-
rinti, kaip laikomasi Helsinkio susitarimų, SSRS
vadovai sustiprino represijas, norėdami galu-

tinai užgniaužti disidentinį judėjimą savo šaly-
je. Tuomet suintensyvėjusį represinių struktū-
rų darbą rodo ne tik suimtų disidentų skaičiaus
didėjimas, bet ir tai, jog vėlyvą 1979 m. rudenį
nutrūko pagrindinės informacijos srautas iš
Lietuvos į Vakarus. Tiesa, laikinai: savi-
laidos čia negauta nuo 1979 m. spalio pradžios iki
1980 m. gegužės⁹². Anot T. Remeikio, represijų
sustiprėjimas labiau paveikė nekatalikišką sa-
vilaidą, kuriai trūko institucinių, finansinių ir in-
tektualinių šaltinių, nes ją leido mažos disi-
dentų grupės. Tinka tai ir „Perspektyvoms“, tik
nelabai galima sutikti su intelektualinių šaltinių
trūkumu jas leidusioje grupėje.

**KGB agentūrinė-operatyvinė veikla sunaikin-
nant „Perspektyvas“.** Apie ją išlikę gana frag-
mentiški duomenys. Nors konkrečių archyvi-
niais dokumentais paremtų faktų apie KGB
pastangas sunaikinti „Perspektyvas“ iki šiol ne-
buvo paskelbta, tačiau įsigali „Perspektyvų“ lei-
dėjų nuomonė, jog dėl radikalių leidinio skelb-
tų idėjų pavojaus santvarkai jam susekti buvo
„mestos pagrindinės saugumiečių pajėgos“⁹³.

Archyviniai dokumentai tokios nuomonės
nepatvirtina. Saugumas apie „Perspektyvų“ eg-
zistavimą sužinojo gana greitai, vos tik joms at-
siradus. 1978 m. rugsėjo 26 d. agentas Pranas
pranešė, jog iš Juozo Gražio gavo „naują nele-
galų leidinį“, kuris vadinasi „Perspektyvos“,
antrą numerį⁹⁴. Buvo praėję tik trys mėnesiai po
„Perspektyvų“ pasirodymo. Tačiau Lietuvoje li-
kusiuose KGB archyvo dokumentuose nepa-
vyko rasti duomenų apie itin didelį „susidomė-
jimą“ šiuo leidiniu. Atrodo, jog „Perspektyvos“
buvo susektos dėl jau minėto P. Pečeliūno ir
V. Skuodžio sumanymo pasidaryti namudinį
dauginimo aparatą. Agentas Granitas „apdoro-
jo“ Kapsuko (dabar – Marijampolė) rajone gy-
venančio operatyvinio tyrimo bylos (DOR) ob-
jektą Raišas (Хромо́й). Šio brolio, gyvenantis
Vilniuje, paprašė Granito gauti dauginimo apa-
rato objektyvą. Tada „taikant priemonę „MT“
[cheminėmis priemonėmis apdorotas daiktas,
įteikiamas sekamajam per agentą. – V. K.] bu-

vo nustatyti naujo žurnalo „Alma Mater“ leidėjai⁹⁵. Pasak Vido Spenglos, Granitas ir dar keli su juo dirbę agentai buvo itin uolūs, turėjo didelį pasitikėjimą tarp disidentų, nes iš jų gaudavo daug pagrindinio leidinių⁹⁶. Matyt, jis buvo labai arti P. Pečeliūno ar jo aplinkos žmonių, nes „Alma Mater“ KGB pateikė 1979 m. gegužės 29 d., netrukus po leidinio išėjimo. Tais pat metais agentai Spindulys, Pranas ir Petrauskas padėjo saugumui nustatyti „Aušros“, „Perspektyvų“, „Vyties“, „Pastogės“ ir kitų leidinių leidėjus bei jų talkininkus. Neaišku, ar šie įvykiai tarpusavyje susiję. Gali būti, jog kaip tik per P. Pečeliūną ir buvo susektas V. Skuodis. Pastarasis irgi taip mano, nes P. Pečeliūnas buvęs anksčiau sekamas. Tačiau galima ir kita jo susekimo priežastis. Nors V. Skuodis ir stengėsi laikytis konspiracijos, tačiau, pvz., A. Terleckas žinojo, kad „Perspektyvas“ leidžia VU dėstytojas (tai liudijo S. Stungurys). Vadinasi, galėjo sužinoti ir KGB agentai. Galbūt teisingas S. Stungurio pastebėjimas, jog V. Skuodis per daug dirbo pagrindyje ir taip galėjo išsiduoti. Kokiomis aplinkybėmis buvo susektas „Perspektyvų“ leidėjas, lieka nevisiškai aišku. Ankstyviausia data, kai operatyviniuose KGB dokumentuose jis paminimas, yra 1979 m. spalio 26-oji – tądien jis gavo dauginimo aparato objektyvą iš P. Pečeliūno jo bute. Šis jį gavo iš R. Samėno. Ar tik ne dėl to pastarasis ir buvo įtartas įdavęs P. Pečeliūną ir V. Skuodį. Tokie įtarimai, matyt, buvo gana plačiai paplitę, nes net ir lageryje sėdintis A. Terleckas juos žinojo. Laiške J. Sasnauskui jis ne visai tiksliai užrašė pavardę: „R. Simėnas, kurį įtaria pasodinus V. Skuodį“⁹⁷. Kažin ar jis buvo tas agentas Granitas. Šis, atrodo, nebuvo įtartas, nes ir dešimtajame dešimtmetyje sėkmingai aprūpino KGB pagrindžio literatūra. To nebūtų buvę praradus disidentų pasitikėjimą. Be to, po objektyvo perdavimo KGB planavo R. Samėno bute panaudoti priemonę „T“ – slaptą buto pasiklausymą. Beje, pirmoji krata pas V. Skuodį padaryta 1979 m. lapkričio 23 d. – praėjus mėnesiui po objektyvo perdavimo. Tą mėnesį galė-

jo vykti disidentų patikrinimas. Deja, nežinoma, kada V. Skuodis pradėtas sekti. R. B. Mikšys teigia pastebėjęs, jog disidentas buvo sekamas dar prieš pirmąją krata.

KGB žinojo ir apie artimus V. Skuodžio ryšius su A. Žilinsku pagal priemonės „T“ duomenis, net apie jų pokalbį dėl tolesnės pagrindinės veiklos. Saugumas planavo pastarąjį agentūriškai apdoroti, atlikti krata jo bute, darbovietėje ir ūkinėse patalpose. Beje, tarp disidentų vienu metu buvo pasklidę gandai, kad „Perspektyvas“ leidžia A. Žilinskas. Jis mano, jog ši informacija suklaidino KGB ir bent pusmečiui atitolino V. Skuodžio areštą. KGB įtarė V. Skuodžio ryšius su A. Patacku (jų nebuvo), o apie darbe su V. Skuodžiu bendravusius R. B. Mikšį, S. Dobkevičių ir Česlovą Kudabą keletas agentų turėjo surinkti informaciją. R. B. Mikšys pastebėjo, kad ir jis buvo sekamas.

G. Iešmantas buvo suimtas kiek vėliau nei kiti du kaltinamieji – 1980 m. kovo 17 d., ir tai tik per atsitiktinumą. V. Skuodis nepaslėpė jo rankraščių, ir darydami krata saugumiečiai juos rado. Dar iki G. Iešmanto suėmimo KGB, norėdamas sužinoti jo ryšius, taikė jam priemones „T“, „NN“ – išorinis stebėjimas ir „S“ – pokalbių telefonu pasiklausymas gyvenamojoje vietoje ir darbe. Pas G. Iešmanto pažįstamas Daliją Martišiūtę ir Kelerienę atlikta priemonė „D“ – slapta krata. Visi šie veiksmai rodo, kaip praktiškai buvo įgyvendinamos KGB operatyvinio ir tardymo skyriaus bendros priemonės; tokio bendradarbiavimo ir reikalauta sunkiai įrodomose politinėse bylose⁹⁸.

Taigi taip ir lieka neaišku, kaip susektos „Perspektyvos“. Visgi atrodo, jog pagrindinė priežastis – pastangos pagerinti savilaidos materialinę padėtį. Dėl to suaktyvėjo su leidiniu susijusių disidentų veikla, o tai padėjo saugumui juos susekti.

Represijos prieš leidėjus. Svarbiausias KGB tikslas byloje buvo visiškai atskleisti kaltinamųjų nusikalstamą veiklą, nustatyti jų ryšius ir savilaidos gabenimo į užsienį kanalus⁹⁹. Matyt,

todėl V. Skuodis ir P. Pečeliūnas nebuvo suimti jau po pirmųjų kratų, įvykusių 1979 m. gruodžio mėn. V. Skuodžio atveju galbūt reikėjo gauti leidimą suimti, nes jis – mokslininkas, VU dėstytojas, kartu ir nomenklatūros atstovas. Tai gana retas reiškinys Lietuvos disidentiniame judėjime. Aštuntajame–devintajame dešimtmėčiais buvo suimti tik du mokslų kandidatai – V. Skuodis ir L. Dambrauskas, abu prisidėję prie „Perspektyvų“. Neatmestina B. Genzelio iškelta prielaida, kodėl V. Skuodis vis dėlto buvo suimtas, nors ir priklausė nomenklatūrai. Jis teigia, jog Sovietų Sąjungoje mokslo, kultūros elito atstovai, pasiekę tam tikrą lygį hierarchijoje, įgydavo lyg ir neliečiamumą bei veikimo laisvę, nors ir ribotą. V. Skuodis tokio lygio pasiekęs dar nebuvo. Užsieniui apie jo suėmimą pranešė A. Sacharovas. Į bylą ketinta įtraukti ir D. Keršiūtę – juk buvo beveik įrodyta, kad ji daugino žurnalą „Alma Mater“, tačiau to nepadaryta, berods, dėl įrodymų trūkumo.

G. Iešmanto padėtis išsiskyrė iš visų trijų suimtųjų šioje byloje. Jis ne tik suimtas vėliau (1980 m. kovo 17 d., o V. Skuodis ir P. Pečeliūnas – 1980 m. sausio 9 d.), bet net svarstyta galimybė pakviesti jį tik liudytoju rengiamame procese. Matyt, taip ir būtų įvykę, jei G. Iešmantas būtų sutikęs su tardytojų siūlymais „pasmerkti savo nusikalstamą veiklą ir „demasukuoti“ bendražygius“. Galbūt tokią saugumo poziciją nulėmė G. Iešmanto praeitis (kaip minėta, jis iki 1974 m. buvo „Komjaunimo tiesos“ partinės organizacijos sekretorius). Anot paties disidento, tardytojai jam sakė, jog iš pradžių nenorėta patikėti, kad šis už „antitarybinę“ poeziją iš partijos išmestas asmuo gali būti politinių straipsnių autorius.

Teismo procese, vykusiame 1980 m. gruodžio 15–22 d., kaltinamieji ne tiek gynėsi, kiek savo kalbose kaltino sovietinę sistemą. Tuo ypač pasižymėjo V. Skuodis ir G. Iešmantas. Turbūt todėl teismas jiems paskyrė griežtesnes bausmes nei reikalavo prokuroras. V. Skuodžiui vietoj siūlytų 6 metų griežtojo režimo lagerio ir 5 metų tremties paskirta atitinkamai 7 ir 5 me-

tai, G. Iešmantui vietoj 4 ir 5 – atitinkamai 7 ir 5¹⁰⁰. Kad V. Skuodis – „Perspektyvų“ leidėjas, įrodyta nebuvo, todėl jis kaltintas tik aktyviu dalyvavimu jas leidžiant.

Jų teismu domėjosi „žinomi VSK 5-ajai tarnybai reakciškai nusiteikę dvasininkai ir nacionalistai“. Kaip užfiksavo KGB, apie 20 jų nuolat būriuodavosi Aukščiausiojo Teismo vestibulyje¹⁰¹. Pogrindyje buvo platinamas atsišaukimas dėl šių disidentų teismo proceso. Jame, be kaltinimų valdžiai, VU profesūros buvo prašoma nelikti abejinga šiam procesui, nes „totalitarinio režimo sąlygomis niekas negali būti užtikrintas, kad ir jam negresia panašus susidorojimas“¹⁰². Sunku pasakyti, ar šio atsišaukimo autorius S. Stungurys tikėjosi paveikti, suaktyvinti Lietuvos intelektualus; kažin ar tai buvo realu.

Represijos palietė „Perspektyvų“ leidėją V. Skuodį, tačiau jo pagalbininkai suimti nebuvo.

Tolesnis „Perspektyvų“ leidimas. Vienas iš V. Skuodžio kaltės įrodymų buvo tas, jog po jo suėmimo 1980 m. sausį „Perspektyvos“ nepasirodė. Iš tiesų jos ėjo, leidžiamos V. Skuodžio bendražygių. Ar šitai žinojo KGB disidentų teismo metu, nėra aišku. Prokuroras rėmėsi 1980 m. rugsėjo 21 d. KGB pažyma, jog po 1980 m. sausio „Perspektyvos“ nebuvo platinamos. Išeivijos laikraščiuose tik 1981 m. spalį pasirodė žinių, kad leidinys ir toliau eina¹⁰³. Jei KGB beveik metus nežinojo apie tolesnį „Perspektyvų“ leidimą, tai rodytų prastą jo darbo kokybę. Kita vertus, po V. Skuodžio suėmimo leidinys išeidavo ne tik nereguliariai, bet ir mažesniu kiekiu; tai galėjo apsunkinti saugumiečių darbą.

Net ir po V. Skuodžio suėmimo „Perspektyvos“ buvo leidžiamos dar jo parengtos, nes po pirmosios kratos jis spėjo dalį leidiniui sukaup- tos medžiagos perduoti A. Zvicevičiui. Tai buvo keletas didesnių studijų, parašytų G. Iešmanto ir L. Dambrausko. Prie jų tereikėjo pridėti antraštinius lapus ir kiekviename numeryje spausdinamą leidinio „konstituciją“. Gavę

tokią medžiagą iš A. Zvicevičiaus, „Perspektyvas“ toliau leido A. Žilinskas, S. Stunguryš, B. Burauskaitė, D. Keršiūtė ir R. B. Mikšys. Šių leidėjų negalima pavadinti antrąja redakcija, nes jie leidinio nesudarė, o tik daugino ir platino. Tik paskutinis – 22 – numeris buvo parengtas ne V. Skuodžio. Jį sudarė ir išspausdino A. Žilinskas, B. Burauskaitė ir D. Keršiūtė. Atrodo, jog prie šio numerio išleidimo prisidėjo ir R. B. Mikšys, nes per jį ėjo numeryje išspausdinta disidentų teismo medžiaga. Galima nustatyti tikslią numerio spausdinimo datą. Leidinys buvo spausdinamas A. Žilinsko sodo namelyje. Tuomet, pasak B. Burauskaitės, Lietuvoje siautusios audros metu žuvo felčerė. Tai įvyko 1982 m. sausio 6 d. Vadinasi, paskutinis „Perspektyvų“ numeris išėjo ne 1981 m., o 1982 m. pradžioje. Šis numeris buvo išleistas laikantis rusų disidentų tradicijų. Kaip teigia B. Burauskaitė, „toje aplinkoje buvo tokia gyvenimo norma. Jeigu yra daromas tam tikras pagrindinis darbas ir ta grupė patenka, tai [reikia], kad apie juos būtų paskleista kuo išsamesnė informacija“. Suėmus leidėjus, būtinai reikėjo išleisti jų leidinio numerį, kad leidimas nenutrūktų. Tai sudarė įspūdį, jog suimti žmonės nėra tikrieji jo leidėjai.

Tačiau po šio numerio „Perspektyvų“ leidimas nepratęstas, nors tokių minčių ir norų buvo. Disidentai mini kelias priežastis. Visų pirma, skurdi materialinė bazė – neturėta savo rašomosios mašinėlės. Kita priežastis – devintojo dešimtmečio pradžioje sustiprėjusios represijos, sekimas. Tada leidinį tęsti būtų buvę labai rizikinga. B. Burauskaitė mini dar vieną priežastį. Su V. Skuodžio areštu nutrūko jo turėti ryšiai, taip suiro apie „Perspektyvas“ susikūrusi ryšių sistema, todėl nebebuvo gaunama medžiagos. Net ir leidėjų teismui skirtam numeriui medžiaga buvo surinkta tik per metus. Tada ir paaiškėjo, kad nuolatiniam leidimui nėra sąlygų. Be to, kiti disidentai nutraukė ryšius su V. Skuodžio bendradarbiais pagrindėje, pvz., su R. B. Mikšiu, nes juos jau įtarė saugumas ir su jais bendrauti buvo pavojinga. Tačiau po

grindis neatsiribojo nuo V. Skuodžio. Jo šeimai finansinę paramą suteikė kunigas Pranas Račiūnas, vyskupas Julijonas Steponavičius. Šis faktas įdomus tuo, kad V. Skuodį rėmė katalikiškojo pagrindžio nariai. Ši srovė buvo finansiškai pajėgesnė nei kitos. Matyt, juos paskatino tiek „Perspektyvų“ parama LKBK, tiek V. Skuodžio ryšiai su katalikiškąja srove. V. Skuodžio pasaulėjautoje ir veikloje optimaliai susiliejo katalikiškumas, tautiškumas ir liberalumas, o tai tuomet buvo gana retas reiškinys ne tik tarp disidentų, bet ir Lietuvos visuomenėje apskritai.

„Perspektyvų“ leidimas po V. Skuodžio arešto rėmėsi dar jo parengta medžiaga, nes naujos jau nebuvo gaunama. Leidimas sustojo dėl stiprėjusių persekiojimų, skurdžios materialinės bazės ir dėl to, kad nutrūko ryšiai su kitais pagrindininkais.

„Perspektyvų“ perspektyvos. V. Skuodis, būdamas labai kruopštus žmogus, buvo parengęs medžiagos publikavimo leidinyje planą, kurį saugumiečiai rado kratos metu. Jie suprato, kam tas sąrašas skirtas, nes keletas straipsnių jau buvo „Perspektyvose“ išspausdinti, o kai kurie kiti buvo rasti kratos metu. KGB archyve liko šio sąrašo kopija¹⁰⁴, leidžianti susidaryti vaizdą, kas būtų buvę spausdinama tolesniuose šio leidinio numeriuose. Dauguma straipsnių skirti nacionalinėms, disidentinio veikimo, religinėms, visuomenės būklės problemoms aptarti. Tarp autorių minimi T. Venclova (straipsnis „Rusai ir lietuviai“), I. Šafarevičius, V. Agurskis, A. Amarlikas („Ar išsilaiskys TSRS iki 1984 m.?“), A. Solženicynas („Образованщина“) ir daugelio kitų žymių disidentų straipsniai. Planuota spausdinti ir istorinių straipsnių: L. Kopylio „Apie badą Ukrainoje“, A. Solženicyno „Apie trėmimus“. Sąrašė esama net istorinių dokumentų, pvz., „Lietuvos veikėjų protestas vokiečių valdžiai“. Tokių straipsnių paskelbimas lietuviškoje savilaidoje tikrai būtų pakėlęs jos lygį, padaręs ją patrauklesnę intelektualiniams sluoksniams. Deja, šis savilaidos lygio augimas buvo nutrauktas.

IŠVADOS

XX a. aštuntojo dešimtmečio Lietuvos visuomenėje vyko dideli pokyčiai. Daugumai galutinai susitaikius su sistema ir nuėjus didesnio ar mažesnio konformizmo linkme, aktyvios besipriešinančios mažumos veikla tapo vis labiau matoma dėl savilaidos. Didelę įtaką jos atsiradimui darė rusiškas „samizdatas“, parodęs, kas vyksta Rusijoje, paskatinęs panašiai veikti ir Lietuvoje.

Tačiau ir disidentizmas, ir savilaida Lietuvoje buvo gana vienpusiški, siauro diapazono, o tai nepatenkino dalies opoziciškai nusiteikusių inteligentų bei disidentų.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje radosi vis daugiau pagrindžio leidinių; tai nulėmė nepasitenkinimas esama padėtimi bei kylančys nauji poreikiai.

Jau anksčiau susiformavusios disidentų grupės ir jų ryšių sistema, ryšiai su Rusijos disidentais, naujų autorių atėjimas į pagrindį sudarė prielaidas atsirasti liberalios krypties leidiniui „Perspektyvos“. Pogrindyje, kuriame egzistavo savotiška cenzūra, tokio liberalių nuostatų leidinio laukė įvairių krypčių disidentai.

Išskirtiniai šio leidinio bruožai – skatinimas reikšti įvairias nuomones ir jų skelbimas, politinė pakraipa bei rusiškos medžiagos gausa, siekis analizuoti esamą politinę padėtį Sovietų Sąjungoje, noras rasti galimus išeities kelius – spartinti demokratizaciją, SSRS ideologijos ir praktinės politikos kritika.

Nuorodos

¹ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1; Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje“, *ibid.*, 1998, Nr. 2; 1999, Nr. 2; V. Vasiliauskaitė, *Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda: 1976–1981*, Vilnius, 2002.

² *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, Vilnius, 2002; V. Trumpa, „Kelios mintys apie

Išskirtinis „Perspektyvų“ autorius – G. Iešmantas, sukūręs savą eurokomunistinės teorijos variantą. Tačiau Lietuvoje jo idėjos nebuvo populiarios. Nors ir sujudinusios pagrindį, jos nesulaukė nei lygiaverčio atsako, nei sekėjų.

Valdžios požiūriu „Perspektyvos“ buvo vienas iš antisovietinių leidinių, išsiskiriantis politiniu teoriniu pobūdžiu bei regularumu. Neatmestina prielaida, jog galimas G. Iešmanto idėjų poveikis partijos nariams kėlė sovietinės Lietuvos valdžiai nerimą.

„Perspektyvos“, kaip nekatalikiškos srovės pagrindžio leidinys, buvo gana plačiai paplitusios, tačiau net ir apytikslio skaitytojų skaičiaus sužinoti beveik neįmanoma. Iš visos savilaidos juo bene labiausiai domėjosi intelektualiniai Lietuvos sluoksniai. Tai galėjo turėti įtakos ir Atgimimo meto įvykiams bei idėjoms.

Leidinio dauginimo materialinė bazė nebuvo gera, bandymas ją pagerinti galbūt lėmė V. Skuodžio suėmimą ir „Perspektyvų“ sunaikinimą.

Leidinio kelias į užsienį nebuvo lengvas dėl jo krypties ir Lietuvos pagrindininkų akiračio siaurumo.

„Perspektyvos“ gana aukšto lygio turiniu, teorinių straipsnių gausa rodo, kad aštuntojo dešimtmečio pabaigoje augo lietuviškos savilaidos, kartu ir viso pagrindžio lygis. Šį augimą sustabdė sustiprėjusios sovietų valdžios represijos.

disidentizmą“, *Akiračiai*, 1979, vasaris; B. Raila, „Disidentai – reiškiny ir vaidmuo: kelios pastabos lietuviškais požiūriais“, *Sėja*, 1977, Nr. 2; Č. Bauža, „Politinių terminų ir sąvokų konvekacionalumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2, p. 124.

³ B. Raila, *op. cit.*, p. 23; A. Musteikis, „Kaip sugrius Sovietija?“, *Tėviškės žiburiai*, 1982, birželio 10; Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*, p. 99; E. Juodvalkytė, „Lietuvos pagrindžio spauda“, *Dirva*, 1979, gruodžio 13.

⁴ *Perspektyvos*, 1978, Nr. 2–6; 1979, Nr. 7–17; 1980, Nr. 18–21; 1981, Nr. 22.

- ⁵ *Alma Mater*, Chicago, 1979, Nr. 4; *Lietuvos aidai: visuomeninis, literatūrinis žurnalas*, 1987, rugpjūtis, Nr. 1.
- ⁶ LYA, f. K-1, b. 47756/3, 25 tomai.
- ⁷ Tardymo ir agentūrinių-operatyvinių priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79, 1980 m. vasario 15 d., *ibid.*, ap. 8, b. 233, l. 1–22.
- ⁸ E. Aleksandravičius, „Vėlyvojo sovietmečio istoriografinės problemos ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1998, t. XII, p. 68.
- ⁹ Pokalbių su B. Burauskaite (2001 m. rugpjūčio 3 d.); L. Dambrausku (2002 m. gegužės 10 d.); B. Genzeliu (2001 m. liepos 31 d.); G. Iešmantu (2001 m. kovo 29 d., balandžio 22 d., liepos 11 d.); R. Jasu (2001 m. liepos 17 d.); I. Lukšaitė (2002 m. liepos 4 d.); R. B. Mikšiu (2001 m. liepos 17 d., 2002 m. vasario 25 d.); V. Miliumi (2002 m. vasario 21 d.); V. Skuodžiu (2001 m. kovo 27 d., liepos 13 d., 2002 m. vasario 24 d.); S. Stunguriu (2001 m. liepos 12 d.); A. Terlecku (2001 m. birželio 2 d.); A. Žilinsku (2001 m. liepos 16 d.) garso įrašai autoriaus asmeniniame archyve.
- ¹⁰ V. Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius, 1996.
- ¹¹ T. Remeikis, *Opposition to soviet rule in occupied Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 166; T. Remeikis, „Dissent and opposition in Lithuania during 1978“, *The violations of human rights in soviet occupied Lithuania: a report for 1978*, Glenside, 1979, p. 11.
- ¹² K. K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 165; V. Vardys, „Rezistencija Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo: žvilgsnis iš istorinės perspektyvos“, *ibid.*, 1981, Nr. 2, p. 65–73.
- ¹³ A. Liekis, „Antisovietinis pagrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 5–146; jo paties „Disidentai ir pagrindžio spauda sovietinio režimo laikotarpiu“, *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 207–231; jo paties *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, kn. I.
- ¹⁴ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*
- ¹⁵ V. Vasiliauskaitė, *op. cit.*
- ¹⁶ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221; „Sovietinė patirtis – teigiama įtaka lietuvių mentalitetui“, *Akiračiai*, 1996, kovas.
- ¹⁷ „Sovietinė patirtis...“, p. 4.
- ¹⁸ J. A. Krikštopaitis, *Prievartą patyrusiųjų laikysena*, Vilnius, 1997, p. 140.
- ¹⁹ T. Venclova, „Disidentinio sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, *Į laisvę*, 1977, Nr. 71, p. 32.
- ²⁰ R. Šaulys, „Kovos už Lietuvos laisvę strategijos ir taktikos klausimu“, *Aidai*, 1981, Nr. 3, p. 138.
- ²¹ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *op. cit.*, p. 221.
- ²² A. Musteikis, „Kaip sugrius Sovietija?“, *Tėviškės žiburiai*, 1982, birželio 3.
- ²³ V. Kavolis, „On the deformation of intellectual culture“, *Mind against the wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, Chicago, 1983, p. 34–56; T. Venclova, „Ar galima kultūros kūryba išeivijoje? (Paskaita pasaulio lietuvių jaunimo IV kongrese Altenberge prie Kėlnų)“, T. Venclova, *Lietuva pasaulyje: publicistika*, Chicago, 1981, p. 143.
- ²⁴ T. Venclova, *op. cit.*, p. 144.
- ²⁵ K. K. Girnius, *op. cit.*, p. 165.
- ²⁶ V. Kavolis, „Lietuviai, komunizmas ir tautinis charakteris“, *Metmenys*, 1960, Nr. 2, p. 139.
- ²⁷ R. Ozolas, *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1996, p. 499–500.
- ²⁸ A. M. Jurašienė, „Kūrybos problema dabartinėje Lietuvoje: paskaita, skaityta XXII-e. Liet. studijų savaitėje Verbanijoje, 1975. VII. 13“, *Akiračiai*, 1975, spalio.
- ²⁹ G. Iešmanto pareiškimas dėl J. Macevičiaus atsiliepimo į jo kūrybą, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 14, l. 52.
- ³⁰ „Dr. Tomo Remeikio pokalbis su dr. V. Skuodžiu“, *Akiračiai*, 1996, balandis.
- ³¹ В. Белоцерковский, *Из портативного гулага российской эмиграции*, Мюнхен, 1983, с. 52.
- ³² V. Skuodžio 1980 m. rugsėjo 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 2, l. 51.
- ³³ A. Greimas, „Rezistencijos sąvoka“, A. Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*, Vilnius, 1998, p. 127.
- ³⁴ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus kalba LKP CK plenumo 1976 m. gegužės 16 d., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 256, b. 1, l. 116.
- ³⁵ Idėjinio-politinio, darbinio ir dorovinio gyventojų auklėjimo kompleksinis planas 1978–1980 m., *ibid.*, f. 3109, ap. 65, b. 2, l. 85.
- ³⁶ „Pasikalbėjimas su profesorium Peteriu Reddaway“, *Aidai*, 1978, Nr. 9, p. 411.
- ³⁷ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*; V. Vasiliauskaitė, *op. cit.*; „Referatai iš simpoziumo „Pagrindžio spaudos bruožai“, *Ateitis*, 1983, vol. LXXIII, Nr. 1–2, p. 19; Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Benson, 1984, с. 68.
- ³⁸ A. Terleckas, *Žodžiu bei plunksna už tiesą ir laisvę*, Vilnius, 1999, t. 2, p. 37.
- ³⁹ L-s., „Spaudos konferencija Vilniuje“, *Perspektyvos*, 1979, Nr. 9, p. 45.
- ⁴⁰ LSSR KGB Kauno skyriaus viršininko T. Bagdono 1978 m. gruodžio 21 d. pažyma apie skyriaus darbo rezultatus 1978 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 175, l. 46.
- ⁴¹ K. Švitrys [A. Patackas], „Ateistinė propaganda skaičiais ir faktais“, *Aušra*: 1981 vasaris–1982 kovas, Čikaga, 1984, t. 6, p. 125.
- ⁴² G. Iešmanto 1980 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 3, l. 90.

- ⁴³ G. Iešmanto 1980 m. kovo 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 161.
- ⁴⁴ K. K. Girnius, *op. cit.*, p. 161.
- ⁴⁵ V. Kavolis, „On the deformation...“, p. 41.
- ⁴⁶ R. Ozolas, „Apie okupuotosios sąmonės savi-voką: vietoje įvado“, R. Ozolas, *Išsivadavimas: 1971–1984 metų asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1998, p. 13.
- ⁴⁷ Apie nuteistojo V. Skuodžio asmenybę, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 233, l. 296–297.
- ⁴⁸ A. Žilinskas, „Tautos atminties skurdinimas“, *Kauno diena*, 1998, vasario 4.
- ⁴⁹ P. Pečeliūnas, *Teisybės kaina: dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1998, p. 339. Šis veikalas nėra patikimas, kadangi parašytas ne vien atsiminimų pagrindu. Sudarant schemą juo nesinaudota.
- ⁵⁰ V. Skuodis, „Lietuvos pagrindžio spaudos žingsniai“, *Aidai*, 1988, Nr. 4, p. 271.
- ⁵¹ S. Stungurys, „Atpildas“, *Švyturys*, 1994, Nr. 10, p. 10.
- ⁵² „Soviet samizdat periodicals“, *Index on censorship*, 1980, Vol. 9, No. 4, p. 32.
- ⁵³ P. Antalkis, „Don Pedro pagrindinė leidykla“, *Nemunas*, 1990, Nr. 10, p. 38.
- ⁵⁴ J. Dainauskas, „Okupuotos Lietuvos pagrindžio spauda“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 5–6, p. 19.
- ⁵⁵ Pranešimas apie baigtą parengtinį tardymą baudžiamojoje byloje Nr. 79, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 224, l. 130.
- ⁵⁶ Nutarimas pripažinti daiktus ir dokumentus daiktiniais įrodymais, 1980 m. rugsėjo 22 d., *ibid.*, b. 47756/3, t. 21, l. 142.
- ⁵⁷ [„Perspektyvos“ kels aktualiausias...], *Perspektyvos*, 1978, Nr. 2, p. 1 (toliau šiame poskyryje citatos be nuorodų iš šio straipsnio).
- ⁵⁸ Visi jo straipsniai iš šio leidinio yra išspausdinti: G. Iešmantas, *Kelio ženklas: dialogai, publicistika*, Vilnius, 2001.
- ⁵⁹ Visi jo straipsniai išspausdinti: L. Dambrauskas, *Praeities aidai*, Kaunas, 1997, p. 205.
- ⁶⁰ L. Gylys, „Neišsenkami rezervai“, *Perspektyvos*, 1980, Nr. 18, p. 2–36.
- ⁶¹ B. Stasiukaitis, „Pažymint Aleksandro Solženycino 60-mečio jubiliejų ir penkerių metų ištrėmimo iš TSRS sukaktį“, *ibid.*, 1979, Nr. 10, p. 24–38.
- ⁶² B. Stasiukaitis, „TSRS – „demokratiškiausia“ šalis pasaulyje arba tos šalies konstitucija jos piliečio požiūriu“, *ibid.*, 1980, Nr. 21, p. 3–36.
- ⁶³ R. Vaičius, „Ko parūpo Jonui Aničiui išeivijos kultūra?“, *ibid.*, 1979, Nr. 11, p. 19–36.
- ⁶⁴ Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., LYA, f. K-1, ap. 8, b. 244, l. 45.
- ⁶⁵ „Perspektyvų“ Nr. 16 apžiūros protokolas, 1980 m. gegužės 17 d., *ibid.*, b. 47756/3, t. 19, l. 158.
- ⁶⁶ G. Iešmanto 1980 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 83; V. Skuodžio 1980 m.

rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 339–340; V. Skuodžio 1980 m. rugsėjo 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 1–2.

⁶⁷ G. Iešmanto 1980 m. kovo 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 150.

⁶⁸ *Violations of human rights in soviet occupied Lithuania: a report for 1983–1986*, Philadelphia, 1988, p. 64.

⁶⁹ V. Skuodžio 1980 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 1, l. 239.

⁷⁰ Kaltinamoji išvada V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno baudžiamojoje byloje Nr. 79, *ibid.*, t. 24, l. 231–232.

⁷¹ V. Skuodžio 1980 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 254.

⁷² S. Stungurys, „Rūpestingas žvilgsnis į netolimą praeitį“, V. Vasiliauskaitė, *op. cit.*, p. 109.

⁷³ A. Sacharovas, „Liberalioji Vakarų inteligentija, jos iliuzijos ir atsakomybė“, *Aidai*, 1981, Nr. 2, p. 107–110.

⁷⁴ J. Dainauskas, *op. cit.*, p. 9; „Naujas „Perspektyvų“ numeris pasiekia Vakarus: kai kas iš „Perspektyvų““, *Nepriklausoma Lietuva*, 1979, gruodžio 5.

⁷⁵ M. Baskas, „Dėl realiojo ir tikrojo socializmo“, *Akiračiai*, 1979, Nr. 9; jo paties „Trečias, kurio „nėra““, *Europos lietuvis*, 1981, lapkričio 5–gruodžio 4.

⁷⁶ „Atsiųsta paminėti“, *ibid.*, 1983, balandžio 8.

⁷⁷ *Perspektyvos*, Chicago, 1981, Nr. 9(1979), p. 50–51.

⁷⁸ „„Perspektyvos“ be perspektyvų“, *ibid.*, 1979, Nr. 14, p. 59.

⁷⁹ „„Perspektyvos“ atsako savo kritikui“, *ibid.*, p. 66–70.

⁸⁰ M. Papartis, „Ne tuo adresu“, *Alma Mater*, Chicago, 1979, Nr. 4, p. 81–82.

⁸¹ V. Gurskis, *Lietuvių laisvės kovos. 1940–1990: istorijos bruožai*, Vilnius, 1996, p. 74.

⁸² D. Martišiūtės 1980 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 4, l. 124.

⁸³ Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., *ibid.*, ap. 8, b. 244, l. 33.

⁸⁴ Kaltinamoji išvada baudžiamojoje byloje Nr. 79, *ibid.*, b. 47756/3, t. 24, l. 228.

⁸⁵ „Perspektyvų“ Nr. 3 apžiūros protokolas, *ibid.*, t. 19, l. 12.

⁸⁶ „Perspektyvų“ Nr. 10 apžiūros protokolas, 1980 m. rugpjūčio 2 d., *ibid.*, l. 50.

⁸⁷ Nuosprendis V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno baudžiamojoje byloje, 1980 m. gruodžio 22 d., *ibid.*, t. 25, l. 166.

⁸⁸ Dėl priešiško leidinių autorių ir gamintojų paieškos suaktyvinimo, 1978 m. vasario 28 d., *ibid.*, ap. 8, b. 210, l. 200.

⁸⁹ A. Schtromas, „Official soviet ideology and the Lithuanian people“, *Mind against the wall: essays on*

Lithuanian culture under Soviet occupation, Chicago, 1983, p. 67.

⁹⁰ *Lietuvos aidai: visuomeninis-literatūrinis žurnalas*, 1987, rugpjūtis, Nr. 1, p. 3.

⁹¹ P. Pečeliūno 1980 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 3, l. 295.

⁹² J. Dainauskas, op. cit., p. 18.

⁹³ B. Genzelis, op. cit.

⁹⁴ Apie darbą ieškant asmenų, susijusių su nelegalių leidinių gaminimu ir platinimu, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 175, l. 33.

⁹⁵ Pažyma apie LSSR KGB Kauno m. skyriaus darbo 5-ąją liniją rezultatus 1979 m., 1979 m. gruodžio 12 d., ibid., l. 67.

⁹⁶ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Kaunas, 1997, t. 11, p. 156.

⁹⁷ J. Sasnauskas, A. Terleckas, *Jei esame čia*, Vilnius, 2000, p. 50–51.

⁹⁸ Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., LYA, f. K-1, ap. 8, b. 244, l. 45.

⁹⁹ Dėl V. Skuodžio ir P. Pečeliūno patraukimo baudžiamojon atsakomybėn, 1980 m. sausio 24 d., ibid., l. 125.

¹⁰⁰ Baudžiamosios bylos Nr. 8 teismo posėdžio 1980 m. gruodžio 15–22 d. protokolas, ibid., b. 47756/3, t. 25, l. 133; Nuosprendis, 1980 m. gruodžio 22 d., ibid., l. 166–167.

¹⁰¹ Apie baudžiamosios bylos Nr. 79 nagrinėjimo Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo rezultatus, 1980 m. gruodžio 26 d., ibid., ap. 8, b. 224, l. 158.

¹⁰² „Amerikos balso“ radijo transliacijos stenoograma, 1986 m. birželio 23 d., ibid., ap. 46, b. 1782, l. 15.

¹⁰³ „„Perspektyvos“ eina“, *Draugas*, 1981, spalio 22.

¹⁰⁴ LSSR KGB tardytojo Vladimirovo patvirtintas raštas apie nelegalius leidinius, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 25, vokas Nr. 264, l. 5–10.

Gauta 2002 10 17

Vilniaus universitetas, Saulėtekio al. 6, Vilnius
el. paštas: vklumbys@centras.lt

Valdemaras Klumbys

THE UNDERGROUND PUBLICATION *PERSPEKTYVOS* (1978–1981): THE BEGINNING OF INTELLECTUAL SAMIZDAT IN LITHUANIA

Summary

When samizdat appeared (in 1972 *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika* came out for the first time), resistance to soviet occupation reached higher level, became more organised, in Lithuania. However, samizdat of national and catholic character did not satisfy some of dissidents, especially those who sympathized ideas of democracy and human rights suggested by the Russian samizdat, due to its occasional intolerance and narrowness. This reason was the main for appearance of a new underground publication the *Perspektyvos* in 1978. The publisher of this publication was a docent of Vilnius University Vytautas Skuodis helped by Albertas Zvicevičius, Stasys Stunguryš, Albertas Žilinskas, Ramutis Bonifacas Mikšys and Povilas Pečeliūnas. This publication was the only monthly in Lithuania. Many translations from the Russian samizdat (translations comprised one third of the publication, mostly written by Andrei Sakharov), articles from Lithuanian samizdat, press of emigrants, excerpts from foreign radio stations' broadcasts and also articles and documents by Lithuanian dissidents were published in the *Perspektyvos*. Publishers declared legality of their activities and their goal to change the system in the process of democratization, i.e. they as if repeated principles of the Russian liberal samizdat. However, undeclared goal of the publishers was the independence of Lithuania. They published unchanged material of various deviations and various opinions they could get and this way they broke a certain censorship which had been characteristic to the Lithuanian samizdat before.

Gintautas Iešmantas was the main author of the publication. He published his variant of the Eurocommunist theory, more radical than the one by Roy Medvedev, and presented concrete ways in fight for independence based on this theory. His left-wing ideas received reasonable amount of criticism from dissidents of other orientation and readers of the publication. However, the publication was popular among Lithuanian intellectuals oriented towards opposition because of its contents, liberality, openness and higher intellectual level. Many of the intellectuals read and distributed the publication. The distribution of the *Perspektyvos* was limited by poor funding of publication. It was also difficult to send the *Perspektyvos* abroad (only six issues of 22) because underground messengers were suspicious of its strange contents. There are several hints that the *Perspektyvos* made long term influence on the underground and even influenced ideas and activities of national revival in 1988–1990.

In 1979, when anti-dissident campaign started in the USSR, non-catholic samizdat published by vulnerable small groups of dissidents with poor funds suffered most in Lithuania. In January 1980, the publisher of the *Perspektyvos* V. Skuodis was arrested and G. Iešmantas in March. They were condemned to seven years of concentration camp and five years of exile, the maximum penalty, in December 1980. However, from 1980 to 1982, five more issues of the publication prepared by V. Skuodis' comrades came out. The publication was suspended due to increasing persecution, poor funds and broken relations with other people in the underground.